

NR 4 2016

Ale

Historisk tidskrift

FÖR SKÅNE

HALLAND

OCH

BLEKINGE

TEMANUMMER

LUNDS UNIVERSITET

350 ÅR

Ale

Historisk tidskrift för Skåne, Halland och Blekinge
utges av De skånska landskapens historiska och arkeologiska förening och
Landsarkivet i Lund.

Redaktör och ansvarig utgivare universitetslektor Gert Jeppsson, Lund.

Redaktionskommitté

Professor Lars Berggren, Lund
1:e arkivarie fil. dr Elisabeth Reuterswärd, Lund
Professor Sten Skansjö, Lund
Fil.dr Bengt Söderberg, Lund

Innehåll

	Sid.
Lunds universitet 350 år	1
Göran Larsson: Kungshuset/Lundagårdshuset	2
Gert Jeppsson: Lundagårdshusets ruiner under svensk-danska kriget 1644–1645	10
Per Lagerås: Från trädgård till grav: växterna i biskop Peder Winstrups kista	15
Sten Skansjö: Lunds universitet och domkapitelgodsen	29
<i>Aktuellt om antikvariskt</i> Biskopen och korstågen 1206	39

Detta nummer av Ale utges med stöd av Thora Ohlssons stiftelse, Lund.

Lunds universitet 350 år

Från december 2016 till januari 2018 pågår Lunds universitets jubileum. Lundabiskopen Peder Winstrup (biskop 1637–1679) var initiativtagaren till inrättandet av ett högre lärosäte i de nysvenska sydskanadinaviska landskapen. Riksdagsbeslutet togs 1666 och signerades av ledaren för Karl XI:s förmyndareregierung, änkedrottning Hedvig Eleonora, den 19 december samma år. Involverad och pådrivande i ärendet hade rikskanslern Magnus Gabriel De la Gardie varit. Invigningen i Lund ägde rum den 28 januari 1668 med åtföljande festmåltid på Kungshuset i Lundagård, som för övrigt ägdes av Peder Winstrup vid denna tid. Detta förklarar det utdragna jubileet.

Under jubileumstiden kommer en ström av böcker och tidskrifter att publiceras och även Ale vill på en blygsam plats stå med i hyllningsledet genom det här temanumret. Avsikten är den att ytterligare artiklar med universitetsanknytning sedan skall inflyta i Ale under år 2017.

Detta temahäfte av Ale fokuserar på Lunds universitets äldsta tid, det vill säga 1600-talets senare del och då särskilt på Peder Winstrup (Lagerås), på universitetsbyggnaden sedan 1688, Kungshuset, färdigbyggt 1584 (Larsson, Jeppsson) och på den ekonomiska basen för universitetet, domkapitelsgodset (Skan-sjö).

Det kan i detta sammanhang nämnas att ungefär samtidigt med utgivningen av detta nummer av Ale (2016:4) har en jubileumsbok sett dagens ljus, (Lunds universitet under 350 år – historia och historier, red. Björn Magnusson Staaf, Fredrik Tersmeden & Petra Francke).

I maj 2017 följer sedan en bok om Peder Winstrup med styrelseledamoten i De skånska landskapens historiska och arkeologiska förening, museichefen Per Karsten, som författare. Samtidigt invigs på Historiska muséet en utställning om nämnde Lunda-biskop.

Gert Jeppsson
Redaktör för Ale

Kungshuset/Lundagårdshuset

Av Göran Larsson

Fd. museichef, Malmö

Kungshuset i Lundagård har under drygt 400 år haft många användningsområden, såsom kunglig förvaltningsbyggnad, som privatbostad och – under de senaste drygt 300 åren – som lokal för undervisning och forskning vid Lunds universitet. Nu står huset tomt och väntar på en ny användning som informationscentrum för universitetet. Innan redogörelsen för dessa planer redovisas, kan det kanske vara på sin plats med en återblick på byggnadens historia.

Bakgrundshistoria

Sedan sent 1000-tal har området norr om domkyrkan varit centrum i det medeltida kyrkliga imperium som byggdes upp av de lundensiska ärkebiskoparna. Här hade de sitt residens och härifrån styrdes de omfattande jordegendomar som hörde till ärkebiskops-sätet. Totalt rörde det sig om över 30 % av alla gårdar i Skåne, Halland, Blekinge och på Bornholm vid medeltidens slut. Genom reformationen 1536 bröts kyrkans makt och ärkesätets jordegendomar drogs in till den danska kronan. Under 1500-talet förvaltades stora delar av dessa egendomar som Lundagårds län under ledning av kungliga länsmän. Under vissa perioder samförvaltades länet med andra län och från 1597 införlivades länet slutgiltigt i Malmöhus län.

De byggnader som ingått i det gamla ärkebiskopsresidenset upplevdes sannolikt efter hand som omoderna och behovet av ett mera representativt residens för länsherren och för kungen när han besökte Lund kändes angeläget. Det behövdes ett nytt och modernt »Kungshus» i Lund. 1578 skrev kung Fredrik II till Björn Kaas som då var länsman på Lundagård och befallde att kronans bönder i Torna och Bara härader skulle biträda med körslor av sten och kalk till en nybyggnad på Lundagård. Arbetena påbör-

jades direkt och som arkitekt och byggmästare engagerades en man kallad Didrik Byggmästare. Många andra hantverkare från Lund och Malmö var också verksamma vid bygget. Murarna var resta i slutet av 1579 men det skulle dröja ännu några år innan huset var helt färdigt. Det finns flera exempel på byggnader i dagens Danmark från tiden efter reformationen som har likheter med Kungshusets byggnadsstil, den holländsk-danska renässansen. En stilmässigt jämförbar byggnad i Skåne är Bjersjöholm vid Ystad som uppfördes 1576 under ledning av huvudgårdens ägare, samme Björn Kaas som ansvarade för bygget av Kungshuset i Lund.

Kungshuset uppfördes på rester av byggnader som ingått i ärkebiskopsborgen och i den östra delen av norra muren finns synliga rester av en äldre mur som sannolikt avgränsade borgområdet mot norr och dagens universitetsplats, som under medeltiden omtalas som »apelgård», det vill säga plats för frukt- och trädgårdsodlingar. Under västra delen av Kungshuset finns även spår av en tegelbyggnad som möjligen varit ett porthus i muren som omgav ärkebiskopspalatset. Den ursprungliga byggnaden hade två våningar och ett runt trapptorn på sydsidan där också huvudingången var belägen.

Tiden före 1688

Arbetet med Kungshuset fortsatte under de följande åren och huset färdigställdes först 1584. På sommaren detta år gjorde Frederik II en resa runt riket för att få sin son, den blivande Kristian IV hyllad som tronföljare på de olika landstingen. I det dåtida danska valkungadömet var detta en nödvändig ceremoni för att bekräfta den blivande konungens legitimitet. Det fanns fyra landsting i det danska riket: Viborg, Odense, Ringsted och Lund. Landstingen var främst appellationsdomstolar för mål från lägre instanser men var också sedan gammalt platsen för kungahyllningarna. Den dåvarande länsmannen på Lundagård, Corfitz Viffert, fick den 22 mars 1584 genom ett kungligt brev instruktioner om att låta uppföra en plattform prydd med en baldakin ute vid Lerbäckshög norr om Lund, där landstinget traditionellt hölls. Här framträdde kungen och den fyraårige prins Kristian och mottog de östra landskapens hyllning. Efteråt kunde de inrätta sig i det nya Kungshuset och – får man förmoda – äta en festligare måltid.

Den äldsta avbildningen av Lund och Kungshuset finns på Franz Hogenbergs kopparstick från 1588, vilket ingår i verket *Theatrum Orbium* som utkom 1572–1617 med avbildningar av olika europeiska städer. På bilden av Lund ses Kungshuset med den södra fasaden och med ett mångkantigt torn vilket är felaktigt då tornet alltid varit runt.

Den tidiga rumsindelningen är oklar då den första säkra inventeringen är från 1696 men första våningen torde ha haft en sal i vardera änden varav den östra benämns som den Blå stugan och den västra som nedre salen. På andra våningens västra del fanns också en sal benämnd övre salen. Mot norr fanns ett mindre nu försvunnet trapptorn med utgång mot trädgården.

Som redan nämnts lades Lundagårds län in under Malmöhus län 1597 och då upphör-

de Kungshusets funktion som länsresidens. Som kungligt residens fortsatte Kungshuset att användas och fungerade som sådant vid flera tillfällen under Kristian IV:s långa regeringstid. Stora reparationer gjordes åren 1634–35 men sedan kom katastrofen under det dansk-svenska kriget 1643–45 då huset blev svårt skadat. Under vintern 1644 hade den svenska armén sitt högkvarter i Lund och många hus i staden blev svårt skadade. Från Kungshuset försvann fönster och dörrar, liksom den mesta takstenen och tornhuven. Sex av de stora takbjälkarna revs ned för att användas till ett brobygge. Huset var alltså närmast en ruin efter kriget och det skulle kräva stora insatser för att åter sätta det i stånd.

Elva år senare, 1655, fick den danske rikshistoriografen Vitus Bering (farbror till upptäckaren av Berings sund med samma namn) Lundagård med Kungshuset som gåva av Frederik III.

I mars 1658 fick Bering besök i Lund av Skånes nye herre, kung Karl X Gustaf, som erbjöd honom att gå i svensk tjänst. Han avböjde detta anbud och sålde 1660 Lundagård med Kungshuset till biskopen i Lund Peder Winstrup. Bering valde alltså att stanna kvar i dansk tjänst och flyttade samma år över sundet.

Peder Winstrup hade varit biskop i Lund sedan 1637 och då haft sin bostad i det biskopshus som inrättats efter reformationen vid Krafts torg. Winstrup som nu skaffat sig en betydligt förnämre bostad lät genomföra en grundlig renovering av Kungshuset som fick flera gemak och stora salar.

Den 28 januari 1668 hölls invigningsfesten för Lunds universitet i huset med 600 gäster. De prominenta gästerna med generalguvernören Gustaf Banér i spetsen åt i salen på den övre våningen och övriga i salen på den nedre våningen. Kalaset kostade 6278 daler silvermynt, vilket motsvarade 90 % av universitetets inkomster för ett år. Bara sockerbagarens räkning gick på 270 daler.

Kungshuset i början av 1700-talet efter omvandlingen till universitetshus. Teckning: Claes Wahlöö.

En annan berömd middag åts i Kungshuset den 4 december 1676. Den dagen rasade det stora slaget vid Lund norr om staden och utgången av slaget var i högsta grad oviss. Den danska armén var i antal vida överlägsen den svenska och för stadens invånare måste oron varit stor för vad som skulle hända. I biskopsgården förberedde man sig på att en kung skulle komma på middag, men om det skulle bli Kristian V eller Karl XI som kom var ovisst. Det sägs att biskopinnan Dorothea von Andersen, som var uttalat dansksinnad, hade förberett två måltider och när det blev den svenske kungen som kom serverades den enklare varianten.

Kungshuset som universitet

Peder Winstrup avled 1679 och Lundagård med Kungshuset övergick till hans arvingar. Genom den reduktion av tidigare kronogods som ägde rum på 1680-talet drogs egendomen som varande tidigare danskt kronogods in till den svenska kronan och 1688 skänktes

den till Lunds universitet som återupprättats efter att ha varit stängt under det Skånska kriget 1675–1679 och fram till 1682. I Kungshuset fick därmed universitetet sin första egna byggnad. Dittills hade undervisningen fått bedrivas i Domkyrkan och i byggnaden söder om kyrkan, Liberiet, som varit domkapitlets bibliotek.

Kungshuset som vid överlåtandet till universitetet benämndes »Palatium Winstrupianum» var i dåligt skick, fönstren beskrivs som trasiga och trappan i tornet som rutten. Huset inreddes gradvis under åren 1690–98 med tre föreläsningssalar, konsistorierum och bibliotek. Den 4 april 1691 kunde konsistoriet hålla sitt första sammanträde i huset, men först 1699 hade man lyckats skaffa en kateder till den västra salen på bottenvåningen.

Under kriget i Skåne 1709–1710 användes Kungshuset som spannmålsmagasin av danska trupper och blev åter skadat. När svenska trupper återtagit staden blev huset använt som fältlasarett. Huset var nu i mycket dåligt

skick och först under Karl XII:s vistelse i Lund 1715–1717 kom vissa nödtorftiga reparationer igång. I en rapport från 1721 meddelas att den östra gaveln rämnat och att trappan i tornet var livsfarlig att använda.

1722 gästade Fredrik I och Ulrika Eleonora Lund och akademien och för att göra huset någorlunda presentabelt hängde man bland annat upp gardiner i den övre salen och klädde trapptornet med rött kläde. Därefter började planerna på en fullständig upprustning och modernisering av huset att ta form och så sakteliga sätta igång.

Den gamla ektrappan i tornet ersattes 1731 med en ny utförd av akademisnickaren Per Nilsson. Denna trappa finns fortfarande kvar och det finns en omhuldad lundensisk tradition som säger att Karl XII skulle ha ridit

uppför trappan. Då den nuvarande trappan således tillkom långt efter kungens död och den som fanns där på hans tid betecknades som ruten torde berättelsen definitivt kunna förpassas till skrönornas värld.

1735 donerade professor Kilian Stobaeus sin stora samling av naturalier och kuriosa till universitetet och samlingen ställdes upp i hörnrummet på andra våningen.

1736–1749 byggdes huset om av Carl Hårleman i samband med omgestaltningen av parkanläggningen i Lundagård. Taket blev ett valmat mansardtak täckt med koppar och fasaden putsades. På andra våningen inreddes en anatomisk teater och i den undre salen, den senare Carolinasalen, fick man sätta pelare för att bära upp tyngden. På vindsvåningen inreddes ett fysiskt och matematiskt

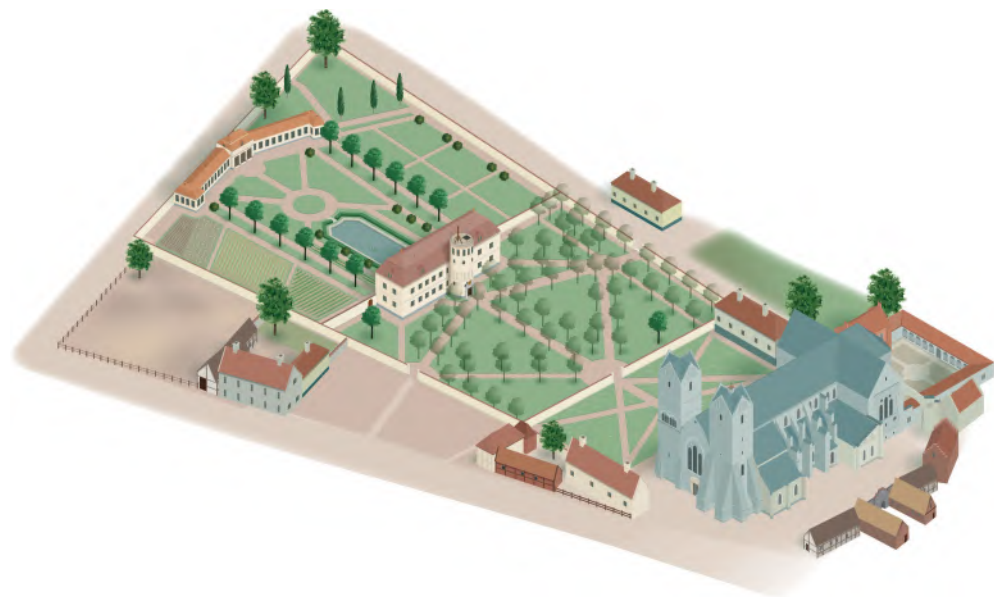
Kungshuset vid mitten av 1700-talet med den anatomiska teatern på andra våningen. Teckning: Petter Lönegård.

auditorium. 1753 höjdes tornet med 4 meter och fick en plattform med plats för ett astronomiskt observatorium. I den gamla trädgården norr om Kungshuset skapades en botanisk trädgård med ett orangeri på platsen för det nuvarande Paleastra et Odeum.

Den anatomiska teatern blev dock kortvarig i huset och 1767 flyttades den till orangeriet i den botaniska trädgården. Huset började nu kännas för trångt för universitetets verksamhet och man började diskutera tillbyggnader. 1798 godkändes ett förslag till flygelbyggnader ritade av C F Sundvall. Förslaget innebar att man skulle bygga två fristående byggnader på ömse sidor av Kungshuset. Av denna plan förverkligades bara en byggnad på den östra sidan. År 1802 invigdes det så kallade Konsistoriehuset med lokaler för administration, samlingar och undervisning. Ett annat namn på huset var »Kuggis», vilket syftade på att inträdesproven till universitetet hölls i huset fram till 1864 då examinationen flyttades ut, till läroverken.

Kungshuset togs under 1800-talets lopp alltmera i anspråk av det växande universitetsbiblioteket. År 1833 fick även Historiska museet lokaler i huset. Trängseln blev alltmera påtaglig och under åren 1837–39 genomfördes en större ombyggnad under ledning av Axel Nyström och C G Brunius. 1700-talsdräkten byttes ut mot 1800-talets nyklassicism och medeltid. Huset byggdes på med en våning och taket blev ett sadeltak med tegel. Fönsteröppningar förstörades. Ingången till nuvarande Carolinasalen fick en portal som blivit över i samband med renoveringen av Domkyrkan, och huvudingången i tornet fick en ny portal som nyuppfördes av sandsten från de rivna murarna som omgett Lundagård sedan mitten av 1700-talet. Portalens relief med Simpson och lejonet är således inte medeltida utan samtida med ombyggnaden på 1830-talet.

På 1860-talet expanderade biblioteket alltmera och omfattade nu hela tredje våningen och vindsvåningen och 1866 flyttade det astronomiska observatoriet till nya lokaler vid Svanegatan.

Lundagård och den gamla botaniska trädgården under 1700-talet. Teckning Petter Lönegård.

Kungshuset med »Kuggis» sett från Tegnérsparken. Foto kring 1870.

1877–79 fick Kungshuset sitt nuvarande utseende av Helgo Zettervall som ville ge huset en »värdig utstyrelse». Putsen togs nu bort så att tegelmurverket kom fram och det tillkom kreneleringar på gavlarna och på trapptornet. Arbetena på Kungshuset ingick framförallt som en del i Zettervalls stora gestaltning av den nya universitetsplatsen med det nya universitetshuset som invigdes 1882.

Bibliotek och institutionsbyggnad

Hela Kungshuset blev nu universitetsbibliotek och i samband med detta försågs huset med centralvärme och ventilationsanläggning. Torntrappan stängdes och blev bokmagasin. Biblioteket blev dock snart åter trångbott och 1895 godkändes ett förslag gällande tillbyggnad av Kungshuset åt öster vilket ledde till rivningen av Konsistoriehuset 1897. Pengar till nybygget var redan beviljade av

riksdagen men efter att ritningarna publicerats utbröt häftig kritik. Lunds stad tog till den ovanliga åtgärden att erbjuda staten 50 000 kr om man förlade Universitetsbiblioteket till en annan plats än Lundagård. Resultatet av detta blev att beslutet ändrades och man beslöt istället att bygga ett nytt bibliotek på Helgonabacken, där det nuvarande UB invigdes 1907. Kungshuset kunde nu åter tas i bruk för undervisning och för ämnesanknutna seminariebibliotek.

Historiska museet som under en period haft lokaler i det nya universitetshuset kom nu tillbaka till Kungshuset och disponerade hela bottenvåningen fram till 1918 då museet flyttade till sina nuvarande lokaler. Därmed kunde det stora auditoriet på bottenvåningen återuppstå och fick nu namnet Carolinasalen. Salen kom under decennier att utnyttjas bland annat för disputationer. Byggnaden moderniserades och fick på 1920-talet sin första vattenklosett.

Under åren 1930–55 hade huset totalt 26 undervisningssalar med lokaler för främst ämnen inom den filosofiska fakulteten och huset utnyttjades maximalt. Efter hand som nya institutionslokaler togs i bruk tömdes succesivt det hårt slitna Kungshuset på verksamhet. 1970 påbörjades en ny restaurering och därefter disponerades hela huset av institutionerna för idé- och lärdomshistoria och filosofi. Nya regler för arbetsmiljö ledde till förändringar av lokalerna, och datoriseringen med åtföljande installationer satte sin prägel på inredningen. 1997 flyttade institutionen för idé- och lärdomshistoria ut och filosofiska institutionen disponerade ensam huset. Från år 2000 inleddes en ny renovering inspirerad av 1837–1839 års ombyggnad och den estetik som företrädades av C G Brunius. I denna renovering försvann återigen Carolinasalen som blev bibliotek med renoverade hyllor från biblioteksperioden i slutet av 1800-talet.

Efter långa diskussioner flyttade Filosofiska institutionen 2014 till det nya humanistcentrum LUX vid Sölvegatan och Kungshuset stod tomt.

De nya planerna för Kungshuset

Den inriktning som nu beslutats är att ge Kungshuset en roll som nav i en presentation av Lunds universitet. Med utgångspunkt i den byggnad där allt började skall man kunna stilla sin nyfikenhet på Lunds universitet, igår, idag och imorgon. Huset skall vara universitetets »Visitors Center», den plats dit man beger sig för att möta Lunds universitet och få ingångar till dess stora och mångfacetterade verksamhet. Målgruppen är vid och verksamheten skall rikta sig till alla typer av besökare, från turister till gästforskare.

Kungshuset skall samtidigt vara ett nav i Lundagård som tydligt pekar mot övriga närliggande besöksmål, såsom Historiska

museet, Akademiska Föreningen, Kulturen, Universitetshuset och Domkyrkan. Tydlig visning skall också finnas mot besöksmål längre bort som Skissernas museum, Botaniska trädgården och Vattenhallen.

För att klara tillgängligheten och öppna Kungshuset mot Universitetsplatsen planeras en ny ingång på den norra sidan men den gamla ingången från söder skall finnas kvar. På bottenvåningen planeras en infodesk kombinerad med en butik för universitetets profilprodukter. I bottenvåningens östra del planeras ett rum för presentationer av universitetet idag och pågående forskning. Informationen är främst digital men kan även ha formen av muntliga presentationer. Carolinasalen är tänkt att vara en mångsidigt användbar möteslokal anpassad för sammankomster av olika slag. Det är tänkt att lyfta fram salens historia som en av universitetets första undervisningssalar.

Via den gamla trappan i tornet eller via en ny trappa och hiss når man andra våningen som i sin helhet planeras innehålla en utställning om husets och universitetets historia. Den universitetshistoriska utställning som idag finns på Kulturen kommer att stängas och ersättas med denna som produceras av Historiska museet.

På den tredje våningen planeras den västra delen innehålla studieplatser för studenter. Kungshusets karaktär av universitetets äldsta studiemiljö skall inspirera utformningen och inredningen av dessa studiemiljöer. Den östra delen inreds som kontor för den personal som skall ha sin permanenta arbetsplats i huset.

På fjärde våningen planeras för utbildningslokaler och högst upp i tornet finns ett rum som kan bli ett sammanträdesrum med en exklusiv utsikt över Lundagårds kronor.

Genom detta program är förhoppningen att Kungshuset åter skall bli ett levande hus där man möter såväl historia som nutid och

framtid. En exakt tidsplan finns ännu inte men förhoppningen är att huset skall kunna tas i bruk för sina nya ändamål 2018/2019

Till sist några ord om namnet på huset. Många namn har använts under tidernas lopp. Från början var beteckningen helt enkelt »Lundagård» och syftade då på hela det område som nu är parken inklusive huset. Sedan byggnaden kom i universitetets ägo 1688 användes namn som »Akademihuset och Akademigården». När »Konsistoriehuset – Kuggis» tillkom kallades det »Nya akademihuset» och Kungshuset blev »Gamla akademihuset». Under 1800-talet då byggnaden till stor del användes som universitetsbibliotek kallades den följaktligen för »Biblioteket» och sedan det nya UB stod klart ibland »Gamla biblioteket». I olika historiska arbeten har vissa författare använt namnet Kungshuset och andra Lundagårdshuset. Båda namnen uppträder förhållandevis sent och är i och för sig lika möjliga att använda. Eftersom Statens fastighetsverk som idag äger och förvaltar fastigheten, valt att använda beteckningen Kungshuset har det idag blivit det officiella namnet.

Summary

In this article a review is made of the more than 400 year long history of a building called Kungshuset (the King's house) in Lund. Its history reflects the changing needs of its different owners. The building is situated north of its close neighbour, the Cathedral of Lund and served as the residence of the archbishop prior to the Reformation. It also was meant to serve as the residence of the King whenever he visited that part of the kingdom. In 1584 the old building was in such bad repair that a new building was built on the ruins of the old one. When Denmark in 1658 had lost Scania to the Swedish Crown, the building was sold to Peder Win-

strup, the bishop of the Lund diocese. His heirs inherited it until the Crown took over and in 1688 donated it to the University in Lund, which has owned it ever since.

In this review of the changes made in the structure and architecture of the building are also treated.

The way in which the University has used Kungshuset has varied considerably. At the beginning of the 18th century whole university was housed in the building. It also continued to receive important guests such as the king. It periodically fell into disrepair but was always restored and improved in various ways. Today it faces a new future – as the University's Visitors Center.

Litteratur

De grundläggande arbetena om Kungshuset/Lundagårdshusets byggnadshistoria och funktion genom tiderna är von Schwerins från 1935 och Örtengrens från 1951, båda med omfattande källhänvisningar. För en sammanfattande beskrivning av husets hela historia, med ritningar av dess interiör fram till nutid, se Hellquist och Heymowskas utredning från 2007. För den allmänna historien om Lundagård och Kungshuset se *Lunds historia* del 1 och 2, 2012.

Bodin, Anders, *Zettersvall i Lund – arkitektur och stadsbyggnad i 1800-talet*, Föreningen Gamla Lunds årsbok, Lund 2016

Carelli, Peter (huvudförf.), *Lunds historia – staden och omlandet 1: Medeltiden*, Lund 2012

Hellquist, Thomas & Bianca Heymowska, *Kungshuset – rekonstruktion av rumsdisposition och användning 1582–2006*. Utredning åt Statens fastighetsverk 2007

Schwerin, H.H. von, *Lundagårdshuset – dess byggnadshistoria*, Skrifter utgivna av Föreningen Det Gamla Lund XVI–XVII, Lund 1934–35

Skansjö, Sten (huvudförf.), *Lunds historia – staden och omlandet 2: Tidigmodern tid*, Lund 2012

Örtengren, Per, Historiska notiser kring Lunds universitets byggnads- och markfrågor. *Lunds. Avd 1 Bd 46 Nr 5*. Lund 1951

Lundagårdshusets ruiner under svensk-danska kriget 1644–1645

Av Gert Jeppsson

Fd universitetslektor, Redaktör för Ale

Under svensk-danska kriget 1644–1645, som för Skånes vidkommande brukar gå under namnet Horns krig, raserades helt eller delvis många byggnader i såväl Lund som flera andra skånska städer. Efter krigsslutet tillsattes på hösten 1645 en kommission för att utvärdera krigsskadornas omfattning. I Lund utsågs inom ramen för denna en särskild taxeringsgrupp för Kungshuset i Lundagård, det hus som ett par årtionden senare skulle bli först biskopshus och därefter universitetshus, fr.o.m. 1688. Vi får här följa husesynen och avslutningsvis ta del av huvudparten av värderingsdokumentet i en källåtergivning.

Bakgrund

Två städer i Skåne, Ystad och Lund, kom framförallt att stå i blickpunkten när det gällde ödeläggelsen under Gustaf Horns krig. Orsaken härtill är den, att den svenska huvudarmén på cirka 10 000 man hade sitt huvudkvarter i och omkring dessa städer under en längre tid. Efter invasionen av Skåne på nyåret 1644 ankom Horn till Lund med huvudarmén den 29 februari. Som jag i annat sammanhang kunnat visa slog huvuddelen av armén bivack i Uppåkra, medan Horn själv, tillsammans med staben och vissa enheter, tog sitt kvarter i Lund. Andra svenska detachement fanns nära stadsvallen, t.ex. vid S:t Petri (artilleriet), Värpinge och Nöbbelöv. Fram i början av maj 1644 hade svenskarna i omgångar omgrupperat och lämnat Lund.

Under sin tid i Lund behövde fienden stora mängder av trä för matlagning, uppvärmning och tillfälliga skydds- och bevakningsanordningar. Samtidigt lade man beslag på allt i metallväg, främst järn, som smältes om till bl.a. kanonkulor och hästskor. Det var fråga om en systematisk nedbrytning, som den följande framställningen visar exempel på vad gäller Lundagårdshuset/Kungshuset.

Efter krigsslutet och Brömsebrofreden den 13 augusti 1645 tillsatte Kungl. Maj:t i oktober en kommission, som skulle kartlägga ödeläggelsen på kronans egendom i Skåne. Adeln och kyrkans godsinnahav lämnades utanför. Det gällde att få grepp om storleken av de framtida skatteintäkterna. Genom att få igång ödegårdar, bevilja avkortningar i pålagorna, hjälpa till med utsäde etc skulle man – på flera års sikt – få en landsända, som aldrig varit så nedgången efter ett krig, på fötter igen.

Städernas näringsliv präglades av minskad efterfrågan efter krigsslutet. Ett stort nybyggnads- och reparationsbehov förelåg. För Lunds vidkommande finns situationen redovisad i *Lunds historia*, del 2.

Besiktningen av Lundagårdshuset

För Lunds del uppvisar det efterlämnade synedokumentet en liten egendomlighet. Lundagårdshuset saknas bland alla upptagna fastigheter i stadens eget slutprotokoll av den 15 december 1645. Istället träffar vi på att Lundagård – man använder det namnet i källorna – skadetaxeras två gånger av två från varandra skilda grupper. Vi har alltså att för-

Fig. 1. Rekonstruktion av Lundagård under tiden före Horns krig med Kungshuset upp till vänster på bilden. Stallbyggnaden i korsvirke och porthuset är också urskiljbara.

hålla oss till två dokument, sinsemellan uppvisande en del olikheter. Varför detta? Vi bör känna till att Lundagård fram till 1597 utgjorde ett eget kronolän, innan det då inlades under Malmöhus län. Lundagårdshuset hade som administrationsbyggnad följt med länet till Malmöhus och Tage Thott, som 1645 satt som länsherre i Malmö, hade låtit besiktiga det – liksom för övrigt också S:t Peters kloster – i samband med det övriga Torna härad. Parallellt hade ridefogden i Torna härad Björn Jacobsen skickat en skrivelse till Lunds stad med begäran om skadesyn av Lundagård.

I det följande kommer det dokument som emanerar från Lunds stad att följas. Det är mycket detaljrikare och synen tycks vara mera professionellt och noggrant utförd. Dessutom får vi en viktig bonuskunskap – en specificering av skadorna i pengar. Innan landsortsbesiktningen lämnas åt sidan skall dock ett par korta anmärkningar göras. Till gårdskomplexet har några smärre friliggande

byggnader hört, som ej nämns i Lunds stads synehandling, måhända därför att de var helt eller nästan helt försvunna och troligen svåra att värdera för hantverkare som kanske inte kände till byggnadernas tidigare interiör och inventarier. Det gällde ett grundmurat hus som innehållit kök, en stallbyggnad – utöver den nedan nämnda – som var helt försvunnen, en »slett øde» lada samt slutligen det svårt skadade porthuset (se fig.1).

Hur gick då besiktningen till? Den förste december 1645 samlades Lunds byting under ledning av byfogden Jens Skult, som var kronans representant i staden, och byskrivaren Willum Jensen. Till tinget var kallade åtta namngivna borgare, hantverkare inom olika yrken. Gruppen hade på den ovan nämnda ridefogden Björn Jacobsens order, given på Kungl. Maj:ts vägnar, valts av ett tidigare byting den 24 november. Den bestod av en glasmästare (glarmester), en snickare, en timmerman, en murarmästare, en smed samt tre personer utan namngivna yrken. De ut-

Fig. 2. Utsnitt ur Erik Dahlbergs bataljplan över slaget vid Lund 1676. »Biscopens Huus», dvs Peder Winstrups, syns i bildens vänstra kant.

valda fick av tinget detaljerade instruktioner beträffande vad som skulle utföras vid besiktningen av det helt förfallna Lundagårdshuset. Inte minst skulle reparationskostnaderna noga sepcificeras i den redogörelse som gruppen skulle inlämna till tinget efter fullgjort arbete. Det tog de åtta utsedda hantverkarna två veckor att bli klara med den rapport som står att läsa här nedan.

Den bild man får av Lundagårdshusets tillstånd ger närmast upphov till förvåning över att byggnaden trots allt inte rasat samman. Synemännen trädde in i en tom byggnad, öppen för väder och vind, till stor del utan tak, med många bärande bjälkar borttagna, inga innertak i tvåvåningshuset, kvarvarande träkonstruktioner till stor del ruttna, alla fönster och dörrar borta, väggarnas och skorstenens sammanhållande murankare borta och de rämnade murarna på hela huset i behov av att skällnas, dvs tätas (den senare uppgiften hämtad från länets besiktning).

Anmärkningsvärt är att sex väldiga bärande tiometersbjälkar transporterats ända ut till Kävlingebo för att användas till reparation av denna. Broarna vid Getinge och Kävlinge var av synnerlig strategisk betydelse under kriget och intill dessa stod flera strider.

Hur stora var skadorna på Lundagårdshuset, inkluderande ridstallet som skadetaxeringsgruppen också medtog, i reda pengar räknat? Då skall först den reservationen göras att ingenting nämns om alla förlorade inventarier och alla uppräknade skador och förluster är inte heller bokförda. En hopsumering av hantverkarnas olika poster i syne-dokumentet ger vid handen ett totalbelopp på 1064 daler, men då är materialåtgången av trä och järn i flera fall inte uträknad i pengar.

Besiktningsdokumentet ger nästan inga upplysningar om husets rumsindelning eller byggnadsdetaljer. Omnämmandet av sängkammare, antal dörrar, spiraltrappor och karnap utgör smärre undantag.

Källåtergivning av besiktningsdokumentet över Lundagård

Källtexten är återgiven med bibehållen originalstavning, och således full av ortografiska inkonsekvenser. Utgivarens förklaringar står inom rak parentes.

Och gjorde derpaa nu deris Affsigt Saaledes som følger,

Lofftene paa det store huus erre gandsche borte, Saa Næhr, som 3 tülter fiell /brädor/ ligger offuer det lille Sengekammer; Will dertill behöffues 60 tülter /tolft = 12 st/ deeler /brädor/, huer deele 7 Allen /alnar; 1 aln = ca 60 cm/ lange,

For Huer tüllt Arbeids Lön – j daler,

Sömb /spik/ dertill – 2000

Till 35 döre, Som erre slet Borte, till Huer dör

Behöffues om dj skall Were slet och Ret gjort 6 Deeler, huer deele 6 Allen Lang

Er – 17 ½ tült deeler,

Och for huer dör till Arbetzslön 2 daler er – 70 d M:

Till windugs Karmer /fönsterkarmar/ och Buer 6 tülter Bleginds

Plancker /ekplankor/ huer tüllt 4 rixdaller er – 36 d

Till Arbetzslön for windugs Karmer och Buerne – 50 d

Till det store hus behöffues j tüllt 18 Allen Tömmer, 2 ½ quarter /1 kvarter = ¼

Aln/ vdj huer Kanndt,

Carnapperne, Erre gandsche øde, och Tömmerit i dem forraadnet, Item fattis Tömmer til den ene windeltrappe, som er forfalden,

Tömmermends Arbedslön will belöbe – 50 d 2 mark

Till Att forbedre Taagene med offuer det gandsche huss behöffues Tagsteen – 3000.

Kalckh dertill – 8 lester /1 läst = 12 tunnor/

Noch huid Kalckh till Stuer och Kamerser inden i

Att Kalcke – j lest

Will Saa effter Murmesterens forslag, belöbe for Tagsteen kalck och Arbetzslön thilsammen

Penge – 163 daler

Herforuden Blj Render /blytakrännor/ till det store huss, Som erre slet borte /,/ 8 Render /,/ till huer Rende 2 skiffuer

Jern Anckere till det store huss, Som erre slet borte 68, vdj huert Ancker – 3 lispund /1 lispund = 8,5 kg/ Jern

Herforuden fattes 14 jern Anckere, vdj 14 /sic!/ skorstene, til huer Ancker vill Medgaa – 3 lispund Jern,

Noch fattes hengseler till dörene paa det store huss – 35 par,

Item fattes 32 laasse huer Laas 6 daler,

Noch klincker, stabeler /tappar/, windeues beslag, och Thraluerch /galler/ vdj dj Nederste windeuer, Forudenn Sömb och Kramper dertil behöffues

Belöber sig Jernet effter Smiddens forslag 16 skippund /1 skeppspund = 20 lispund/,

Och Arbetzslönen vill koste Lige Saa megit Som Jernet,

Arbetzslön for Mur Anckerne Att indbrecke, och Anckere vdj skorsteenene – Att indmure 50 daler, Noch 400 windeuer paa det store huss, huer windeue 3 mark, med blü /,/ gemeen glas och Arbetzslön er – 300 dr

Till Ridestaldenn fattes den med Att forbedre 8 tülter 10 Allen trer till opstander /stolpar/, 2 tülter 7 Allen Trær till lössbommer /spiltavskiljande bommar/, 4 bielcker 14 Allen lange, Noch 3 tülter Legter, til Suendband och Andet, Noch 16 tülter deeler till Lofft och dörer Belöber sig derforre Arbetzlönen til thömermanden

	penge	– 10 daler
Till Snidkerne Arbetzlön		– 16 daler,
Noch fattes till Taggene,	Tagsteen	– 500
Kalckh dertill 2 lester	er	– 15 d
Arbetzlönen till Murmestern		– 12 daler
Noch fattis til stalddörene	4 par hengseler	

Met söm, kramper och stabeler,

Att for^{ne} 8 Mennd deres Affsigt, Saaledes idag inden tinge Giort haffr, dett widner wij met woros Signeter /3 eller 4 ord oläsliga på grund av sigillremsans överlappning/ her Undertröcht, Actum Lund d 14 supra

/märken efter 10 sigillplatser; på en av dem står: »Anders Smed egen hand»/

Summary

During the war between Sweden and Denmark 1644–1645 – in Scania commonly known as Horn’s war – a large number of buildings in Lund and other cities were completely or partially destroyed. After the war, a commission was formed in the fall of 1645 to evaluate the level of damages. Within the frame of this commission, a special taxation group was created in Lund to handle “Kungshuset”, located in “Lundagård”, the same building that a few decades later would become the residence of the bishop and thereafter the main building of Lunds University (1688).

In this paper, I describe the physical investigation of the building and finally a recapitulation of the historical source follows

Dokumentation

Själva besiktningsdokumentet ligger i Danska riksarkivet, under signum B 112A i Det danske kancelli. För skånska landsbygdens vidkommande är länens skadevärderingar utgivna av Stefan Persson i *Gränsbygd och svenskkrig* (Lund 2007). Om Horns krig, se Gert Jeppsson, *Vintern när svenskarna eldade upp Ystad* (Ystad 2008). Redogörelse för skadetaxeringen gällande Lunds stad finns i *Lunds historia*, del 2, Gert Jeppsson, »Lund och Lundabygden under och efter Horns krig 1644–1645». Göran Larsson har i »Kungs- huset/Lundagårdshuset», *Ale 2016:4*, givit en översikt av Lundagårdshusets historia från tillkomsten 1578 till idag.

Från trädgård till grav: växterna i biskop Peder Winstrups kista

Av Per Lagerås

Docent i agrarhistoria, paleoekolog

Arkeologerna vid Statens historiska museer, Lund

Vid undersökningen av biskop Peder Winstrups kista upptäcktes det att kroppen vilade på en bädd av välbevarat växtmaterial, både som stoppning i kuddar och madrass och som en bädd på kistans botten. Materialet har nu analyserats och resultaten presenteras i denna artikel. Den långa och intressanta artlistan ger spännande inblickar i dåtida begravningstraditioner och föreställningar om döden, samtidigt som den bidrar till diskussionen om vad som har lett till mumifieringen av kroppen. Växterna blir också ett fönster in i ett hushåll och en stadsträdgård i 1600-talets Lund.

Inledning

Peder Winstrup var en anmärkningsvärt lärd och på många sätt intressant person. Han föddes i Köpenhamn 1605 som son till biskopen i Roskilde. Efter studier i Sorö, Köpenhamn, Wittenberg och Jena blev han professor i filosofi i Köpenhamn 1633 och sedan hovpredikant hos Kristian IV. År 1638 tillträdde han som biskop i Lund, ett ämbete som han behöll i över fyrtio år fram till sin död den 7 december 1679. Han lyckades sitta kvar på biskopsstolen efter den svenska erövringen och Roskildefreden 1658, och fick dessutom svensk adelstitel, vilket har renderat honom ett eftermäle i delar av dansk historieskrivning som kappvändare. Denna uppfattning har emellertid på senare tid ifrågasatts eller rentav motbevisats. På en middag med Karl X Gustav i mars 1658 föreslog Winstrup kungen att grunda ett universitet i Lund. Efter ytterligare påstötningar blev det verklighet och Lunds universitet stiftades 1666. Som dess initiativtagare är Winstrup särskilt aktuell i år då universitet firar 350 år.¹

Men vad som kanske mest har gett Winstrup uppmärksamhet är hans unikt väl-

bevarade, mumifierade lik. I samband med att Domkyrkorådet 2012 önskade att flytta hans kista från kryptan i Lunds domkyrka upptäcktes fotografier från en kistöppning på 1920-talet. Fotografierna visade att liket då var unikt välbevarat och Historiska museet vid Lunds universitet ansökte då om en ny

Peder Winstrup, biskop 1637–1679.

kistöppning, vilken beviljades och genomfördes hösten 2013. Liket var fortfarande välbevarat och ett forskningsprojekt kring den mumifierade kroppen, kläderna och det övriga innehållet i kistan startades. För projektet samlades en tvärvetenskaplig forskargrupp, ledd av Per Karsten vid Historiska museet. Under ett år var kroppen och kistinventarierna tillgängliga för provtagning och analyser, fram till december 2015 då liket under högtidliga former återbegravdes i Lunds domkyrka.

Winstrups välbevarade kropp, och kanske särskilt det lilla foster som låg vid hans fötter, har fått stor medial uppmärksamhet, liksom de unikt välbevarade kläderna. Att se det mumifierade liket var som att möta en verklig person från 1600-talet. Det erbjuder också ett fantastiskt vetenskapligt källmaterial, inte minst medicinhistoriskt. Resultaten av undersökningarna kommer att bearbetas och publiceras de närmaste åren.²

Utöver kroppen (eller kropparna) och kläderna visade det sig att kistan dessutom innehöll ett mycket intressant botaniskt material.

Winstrups lik vilade på kuddar och en madrass som var stoppade med växtmaterial och i botten på kistan låg ytterligare ett lager av växter (figur 1). Jag har nu analyserat detta material och kan konstatera att kistan även botaniskt sett var en riktig skattkista. I denna artikel presenteras vilka växter som fanns i kistan, tillsammans med tolkningar av vad de kan ha betytt i begravningsritualen och för mumifieringen av liket. Växterna ger också intressanta inblickar i 1600-talets växtvärld och trädgårdsodlingen i Lund.

Material och metod

Provtagningen gjordes i Historiska museets magasin i samband med att liket och textilerna lyftes undan och växtmaterialet blev åtkomligt. Den sammanlagda provmängden var cirka åtta liter, vilket utgjorde en mindre del av det totala växtmaterialet. Resten finns bevarat för framtida analyser. Även om växtmaterialet var förvånansvärt välbevarat i förhållande till sin ålder så var det nedbrutet och smuligt. Robusta växtdelar, som stänglar,

Figur 1. Peder Winstrups mumifierade kropp vilade på en bädd av växter. Foto: Gunnar Menander.

stjälkar, foderblad och fröer var bevarade medan blad och andra mjuka delar var för-mulnade eller uppätta av insekter.³ Analysen gick till så att cirka en matsked i taget gicks igenom i preparermikroskop (stereolupp) vid en förstoring på c. 10 gånger och identifierbara växtdelar plockades ut och bestämdes. Vid bestämningsarbetet användes litteratur samt referenser i form av recenta fröer, herbarieexemplar och färska insamlade växter. Så gott som allt material gick till slut att artbestämma.

Växterna i kistan

Eftersom innehållet i kistan var så ostört framgick det tydligt att olika växter hade placerats på olika ställen. Här följer en genomgång av vilka arter och växtdelar som identifierades och var i kistan de var placerade.

Övre kudden

Peder Winstrups huvud vilade på en tjock kudde av sidentyg med fluffig stoppning (c. 1,5 liter analyserades). Stoppningen utgjordes till övervägande del av humle, närmare bestämt av humlens honblommor, de så kallade humlekottarna. En del kottar var intakta men de allra flesta hade vid torkningen sönderfallit i lösa fjäll (figur 2). Även fröer av humle förekom mycket rikligt. Humlekottar är väldoftande och har en sövande effekt, och att stoppa humlekottar i kudden för att ge god sömn har en lång tradition (mer om det längre fram).

Andra väldoftande örter i kudden var isop, lavendel och citronmeliss. Av lavendel förekom relativt rikligt med stjälkar och blad, men av isop och citronmeliss endast enstaka blomfoder och fröer. Till växtdelar från aromatisiska växter kan vi också räkna några enstaka bär och barr av en, några dillfröer och en dillkrona, samt ett buxbomblad.

I stoppningen fanns även relativt rikligt med sädeskorn. Framför allt rörde det sig om havre, men också ganska mycket råg samt en kornkärna. Kärnorna av havre och korn var otröskade med ytteragnar. Dessutom fanns det ett helt ax av råg. Det fanns också något enstaka stråfragment.

Övrigt i fyllningen som nog mer har kommit med av misstag var några hasselnötsskal, ett hampfrö, en frökapsel plus några lösa fröer av lin, ett morotsfrö, ett frö vardera av bolmört och nattskatta, samt några smulor träkol.

Undre kudden

Dolt under humlekudden fanns en platt kudde som även den visade sig vara en riktig doftkudde. Stoppningen dominerades av lavendel, isop och citronmeliss (c. 1 liter analyserades). Av lavendel fanns cirka 200 blomfoder och rikligt med stjälkar och blad (Figur 3), och av isop och citronmeliss identifierades cirka 20 blomfoder vardera (Figur 4–5). Dessa tre arter förekom rikligare här än i någon annan del av kistan.

En ört som endast förekom i den undre kudden var hedblomster (Figur 6). Den representerades av rikligt med lösa blomkorgar (c. 60 stycken), av vilka en del hade dåligt utvecklade fröer. Hedblomster avger framför allt i torkat tillstånd en behaglig currydoft.

I likhet med den övre kudden innehöll denna enstaka barr av en, ett par dillfröer samt ett buxbomblad. Humle saknades däremot helt, med undantag för några enstaka kottefjäll. Även sädeskorn var betydligt mer sparsamma och representerades endast av ett helt rågax samt någon enstaka havrekärna. I övrigt noterades ett gräsfrö samt ett frö av kålmalke.

Madrassen

Kroppen vilade på en tunn madrass som liksom kuddarna var stoppad med växter. Den hade också samma typ av sidentyg som kud-

Figur 2. De mjuka kottebladen av humle dominerade stoppningen i den övre kudden. Foto: Per Lagerås.

Figur 3. Blad av lavendel från den undre kudden. Foto: Per Lagerås.

Figur 4. Blomfoder av isop från den undre kudden. Foto: Per Lagerås.

Figur 5. Blomfoder och frö av citronmeliss från den undre kudden. Foto: Per Lagerås.

Figur 6. Blomkorgar av hedblomster från den undre kudden. Foto: Per Lagerås.

Figur 7. Barr och bär av en från madrassen. Foto: Per Lagerås.

darna. Tre prover om sammanlagt c. 3 liter analyserades – ett från fotänden, ett från magtrakten och ett från under bröstet. Dessutom insamlades några växtdelar som lös-

fynd i samband med provtagningen. Några märkbara skillnader i sammansättningen noterades inte mellan de olika proverna och de presenteras därför som en helhet.

Madrassens fyllning visade stora likheter med den övre kudden, bland annat genom att den dominerades av humlekottar. Den innehöll också rikligt med humlefröer. Isop representerades endast av en (i och för sig mycket välbevarad) stjälk med fastsittande blomfoder som satt fastklibbad på insidan av madrassyget i höjd med bröstet. Av lavendel fanns endast något enstaka blad och blomfoder. Citronmeliss förekom lite mer rikligt och sammanlagt 22 blomfoder noterades. Av övriga aromatiska växter fanns ganska rikligt med enbär (c. 30) och enbarr (c. 70) (Figur 7), tio dillfröer, ett buxbomblad samt några enstaka lösa blomkorgar av malört.

Liksom den övre kudden innehöll madrassen också relativt rikligt med sädeskorn. Även här dominerade havre stort, följt av råg och korn. Havre och korn representerades av otröskade kärnor med ytteragnarna kvar, medan råg representerades av nakna kärnor samt två hela ax.

I övrigt innehöll madrassen en ganska lång rad arter. Här rör det sig om växter som antagligen kommit med oavsiktligt i stoppningen, men som ändå ger en intressant inblick i hushållet och trädgårdsodlingen. Här fanns hasselnötter (två hela nötter och några skalfragment), en halv kärna av surkörsbär, fyra hampfröer, ett tiotal frökapslar av lin samt ett bovetefrö. Dessutom fanns enstaka fröer av flera medicinalväxter, som ringblomma, sommarfläder, oxtunga och bolmört (Figur 9). De två sistnämnda kan växa som ogräs men i detta sammanhang ligger det närmare till hands att tolka dem som odlade. Detsamma gäller även blåklint, som representeras av ett enstaka frö. Inslaget av rena ogräs var mycket litet och utgjordes av enstaka fröer av svinmålla, åkersenap och kålmalke, samt ett skidsegment av åkerrättika. Ett frö av kavelhirs och några obestämda gräsfröer, liksom två frukter av starr, kan spegla ogräs eller hö till djurfoder.

Figur 9. Urval av örtfröer från madrassen. Övre raden från vänster: ringblomma, bolmört, hampa. Undre raden: sommarfläder, blåklint, oxtunga. Foto: Per Lagerås.

Figur 8. Malört (överst) och åbrodd från växtbädden på botten av kistan. Foto: Per Lagerås.

I madrassfyllningen fanns även enstaka små smulor av träkol och murbruk, några sandkorn, enstaka dun, några tygfragment från sänglinnet, samt en bunt hopknutna fibrer, troligen av lin. Dessutom fanns det lite överraskande ett fragment av ett styckat revben, troligen från lamm.

Växtbädden

Under madrassen fanns en ganska tjock bädd av grövre växtmaterial som lagts direkt på kistbotten. Den bestod framför allt av höga örter av vilka oftast bara stjälkarna/stänglarna var bevarade. Tre prover från olika delar av bädden analyserades (sammanlagt c. 2,5 liter) och dessutom insamlades en del större örter direkt från bädden. Proverna presenteras tillsammans.

De höga örterna utgjordes huvudsakligen av malört. Flera hade kvarsittande blommor och det fanns rikligt med lösa blomkorgar i finmaterialet. Stjälkarna var snett avskurna vid basen och verkade i flera fall ha lagts ner buntvis. Bland de höga örterna identifierades även några exemplar av åbrodd. De var relativt välbevarade med kvarsittande blad, men utan blommor (åbrodd blommor sällan på våra breddgrader) (Figur 8).

Det fanns även stänglar av troligen två andra arter. De hade enstaka kvarsittande blad

men inga blommor. Bladen var mycket dåligt bevarade och det gick inte att se formen. Den ena sorten hade håriga blad. Möjligen rör det sig om någon högvuxen mynta. Den andra hade mörkare och smalare blad. Tillsammans med örtstjälkarna noterades enstaka små kvistar av obestämt lövträd, samt en fröställning med förblad av lind. (Ovanpå liket vid händerna fanns också ett löv av lind. Det var den enda växtdel som låg ovanpå kroppen och det var dessutom mycket välbevarat, vilket kan tyda på att det hamnat där sekundärt i samband med någon tidigare kistöppning.)

Malört och åbrodd plus de två oidentifierade arterna är de örter som avsiktligt lagts på kistbotten och som utgjort själva växtbädden. Därutöver identifierades ett flertal fröer och växtdelar som troligen ramlat ur madrassen och kuddarna och hamnat på botten. (Både madrassen och kuddarna hade helt öppna sidor eftersom sömmarna var upplösta.) Det rörde sig om några fjäll av humlekottar, ett enbär och några enbarr, enstaka blad och blomfoder av lavendel, enstaka fröer av isop, citronmeliss, dill, blåklint, kål- molke och gräs, samt enstaka sädeskorn av havre, råg och korn. Dessutom påträffades fröer av några ogräs som inte noterats i madrassen eller kuddarna, nämligen åkerbinda, åkerspärgel och hönsarv.

Örter för väldoft och balsamering

Det är slående att de växter som lagts i Peder Winstrups kista i första hand är aromatiska och väldoftande örter. Det gäller samtliga de arter som utgjorde någon större del av materialet, som humle, lavendel, isop, citronmeliss, hedblomster, malört och åbrodd. Ytterligare några aromatiska arter förekom i mindre mängd, som dill, en och buxbom. Växterna har plockats under sommar eller tidig höst och eftersom Winstrup dog i december måste de ha torkats och förvarats några månader innan de lades i kistan. Vid det laget hade en del färger och skönhetsvärden gått förlorade men de var fortfarande väldoftande. Det framstår därför som uppenbart att växterna inte har lagts i kistan som dekoration utan snarare för sina doftegenskaper. Växterna låg dessutom dolda under liket och har inte varit synliga ens då kistan varit öppen.

Varför har då väldoftande örter med sådan omsorg lagts i kistan, både som stoppning i kuddar och madrass och på kistans botten? Den förklaring som ligger närmast till hands är att de skulle dölja likstanken. Winstrup dog den 7 december och begravningen ägde rum först den 27 januari. Stanken bör ha varit betydande och örterna kan ha erbjudit viss lindring. Och inte bara till begravningen utan även på längre sikt kan det ha funnits anledning att dämpa stanken, eftersom kistan inte jordades, utan efter begravningen placerades inne i kyrkan. Närmare bestämt ställdes den i det Winstrupska familjegravkoret beläget bakom lekmannaaltaret vid nedgången till kryptan. Begravningar inne i kyrkorna, antingen i gravkor eller under golvet, sågs under 1700-talet alltmer som ett hälsoproblem på grund av den stank och den dåliga luft de orsakade och förbjöds slutligen 1815.⁴

Ett annat syfte med växterna, som delvis hänger samman med att dämpa likstanken, kan ha varit att bromsa förruttelsen och bidra till kroppens bevaring. Någon egentlig

balsamering, det vill säga med urtagning av de inre organen, var det inte i Winstrups fall – en skiktröntgen visade att alla organ fanns bevarade – men kroppen var ändå anmärkningsvärt välbevarad. Den viktigaste orsaken till den goda bevaringen är antagligen det gynnsamma mikroklimatet i kyrkan, samt möjligen också det faktum att Winstrup dog på vintern. Men även växterna kan ha bidragit. Flera av de växtarter som förekommer i kistan har under äldre tid använts till att bevara livsmedel och till att hålla mal, löss och andra skadedjur borta. Humle, som under 1600-talet odlades i stor skala till ölbrygging, var inte bara en krydda utan lika mycket ett konserveringsmedel som ökade ölets livslängd.⁵ Även andra livsmedel kunde bäddas in i humle för att hämma bakterietillväxt och öka hållbarheten.⁶ Lavendel syddes in i kläder, inte bara för den goda doften, utan också för att hålla borta mal och löss.⁷ Även malört hade samma funktion. Som namnet antyder har den använts till att driva bort mal och annan ohyra, som huvudlöss, loppor och vägglöss.⁸ Detsamma gäller åbrodd.⁹ Åbrodden hade dessutom konserverande egenskaper, vilket var väl känt. Så skriver till exempel Carl Fredrik Hoffberg 1792 i sin Anvisning til Wäxt-Rikets kännedom: »Åbrodd. w. i Österlanden och södra Europa: en schön stärkande och balsamisk ört: lagd kring om Lik, förekommer hastig förruttelse...»¹⁰

En del av de växter som påträffades i Winstrups kista användes även vid riktig balsamering, och då särskilt humle. Carl von Linné beskriver exempelvis det 200 år gamla och mycket välbevarade liket efter Arild Ugerup i (Gärds)Köpinge kyrka, Skåne, som hade buken »upfyld med humla.»¹¹ Humle har som nämnts en konserverande effekt men också god uppsugningsförmåga. Även humle som har placerats under liket kan ha sugit upp likvätska och på så vis bidragit till en snabb uttorkning och naturlig mumifiering.¹²

Det verkar alltså som att örterna i kistan inte bara har bidragit med väldoft, utan att de också har bromsat förruttnelsen och stoppat skadedjur och svampangrepp, samt att de har bidragit till uttorkningen av liket. Syftet kan ha varit att hålla liket snyggt till begravningen, men det kan inte uteslutas att det också har funnits religiösa föreställningar, som att Winstrup skulle komma till himmelriket så som han sett ut i livet på jorden.

Växternas symbolik

Prosaiska förklaringar som de ovan hindrar inte att växterna också kan ha haft en eller flera symboliska innebörder. Mest slående i det sammanhanget är att den övre kudden var stoppad med humlekottar. Att humle avger sövande ångor har varit känt sedan åtminstone medeltiden och det finns exempel från skilda perioder på att humle stoppades i kudden för en god natts sömn. Metoden var väl spridd på 1600- och 1700-talet och har använts ända in på 1900-talet, bland annat i första världskrigets fältsjukhus.¹³ Det är därför lätt att föreställa sig att den humlekudde Winstrup fick med sig i graven skulle garantera honom en djup och lugn sömn och kanske hindra honom från att hemsöka de efterlevande. Genom sina rogivande och sövande egenskaper kan humlen också ha setts som en symbol för övergången till den eviga sömnen.¹⁴

Två andra växter som i äldre tid var förknippade med föreställningar om döden och gengångare, och som förekommer i kistan, är lin och en. Enligt traditioner från 1700-talet och 1800-talet ansågs lin ha haft en särskilt god förmåga att stoppa gengångare. Linfröer ströddes direkt i kistan eller i den dödes hem. De kunde också strös vid kyrkporten eller efter begravningsföljet, till exempel med orden: »Nu får du inte komma denna vägen innan detta fröt är grott.»¹⁵ Enris har använts

på liknande sätt och ströts efter begravningsföljet för att den döde inte ska gå igen. Här är det de vassa barren som antogs stoppa gengångaren och även granris har använts på samma sätt.¹⁶ Enligt en annan tradition har linfrö och humle lagts i kistan för att den döde ska släppa taget och inte ta lyckan från linlanden och humlegården.¹⁷ Det fanns också en föreställning att den döde inte kunde lämna kistan förrän den hade räknat alla linfröer eller bladen på humlekottarna.¹⁸ Folketro och skrock kan ha kombinerats med religiösa seder och föreställningar. På ett mer allmänt sätt kan växterna i kistan ha gestaltat paradiset som en trädgård.

Begravningstraditioner

Växtdepositioner i gravar har förekommit sedan årtusenden, i vitt skilda kulturer och i olika delar av världen. Här i Skandinavien har analyser av pollen och fröer i förhistoriska gravar visat att traditionen går tillbaka till åtminstone den senare delen av bondestenåldern, drygt 2000 f.Kr.¹⁹ Men kunskapen är bristfällig. I äldre gravar är växtmaterialet av lättförståeliga skäl sällan bevarat. I yngre gravar, som från Winstrups tid, är bevaringsförutsättningarna betydligt bättre, särskilt i gravkor och kryptor, men vår kunskap är ändå begränsad. Ofta har det i samband med arkeologiska underökningar och andra kistöppningar noterats att kistorna innehåller växter,²⁰ men det är bara i några enstaka fall som dessa har artbestämts mer noggrant.²¹ Lättigenkända växter, som granris, humle och lingonris, har dock kunnat identifieras, men sällan andra arter.

Trots det bräckliga kunskapsläget går det att teckna en översiktlig bild av växtdepositioner i gravar under efterreformatorisk tid. Som nämndes ovan finns det flera exempel på att humle placerades i kistan, och då nästan alltid de aromatiska humlekottarna.

Oftast har de, som i Winstrups fall, utgjort stoppningen till en kudde eller madrass men det förekommer också att de har strötts direkt på kistans botten eller ovanpå liket. Att på detta sätt lägga humle i gravar verkar ha varit en utbredd tradition under 1600- och 1700-talet i norra Europa, åtminstone i de högre samhällsskikten.²² Annat växtmaterial som har använts till att lägga som en bädd på kistbotten är granris, lingonris och halm.²³

Det är intressant att notera att växter i gravar under 1600-talet och på många håll fortfarande under 1700-talet inte hade någon dekorativ funktion. Detta ändrades sedan under 1700-talets gång och under 1800-talet, då det infördes nya sätt att lägga växter i gravar. Kransar blev då alltmer vanligt, antingen på kistan eller som huvudkransar, framför allt på flickebarn som kläds till Kristi brud. Kransarna var bundna av lingonris, idegran, buxbom och olika örter. Det blir också vanligt med buketter i kistan, ofta av örter men ibland av tyg- eller pappersblommor.²⁴

En tradition som fanns redan under 1600-talet men som blev vanligare under 1700- och 1800-talet var att lägga hyvelspån i kistan.²⁵ Spånen var från kistans tillverkning och lades ofta som en bädd på botten. Även i Winstrups kista fanns det sådana hyvelspån, noggrannt placerade under kuddarna, som säkert har haft en symbolisk funktion (Figur 10). Enligt senare nedtecknade traditioner behövde den döde få med sig hyvelspånen för att få ro.²⁶ Även om det var stor överlappning i tid så verkar skicket att lägga hyvelspån i kistan att delvis ersätta humletraditionen. I undersökta gravar i Lüneburg, norra Tyskland, fanns exempelvis humle endast i 1600-talsgravarna, men hyvelspån i gravarna från 1700- och 1800-talet.²⁷

Sammanfattningsvis ansluter växterna i Winstrups kista till en äldre begravningstradition, i första hand genom huvudkudden av humle men också genom avsaknaden av väx-

Figur 10. Kistan sedd uppfifrån sedan liket och madrassen lyfts bort. På botten syns bädden av malört och åbrodd och under kuddarna sticker hyvelspånen fram. Foto: Gunnar Menander.

ter som dekoration. Med hyvelspånen ansluter den samtidigt till en yngre tradition. Den rika kompositionen av väldoftande örter framstår dock som unik, men det kan säkert till viss del bero på det bristande kunskapsläget.

Glimtar av en trädgård

Växterna i Peder Winstrups kista berättar inte bara om begravningsritualen, utan som en bonus ger de också intressanta inblickar i 1600-talets växtvärld och trädgårdsodling. Vi kan inte veta säkert, men det är troligt att växterna i kistan kommer från Winstrups egen trädgård. Trädgården låg i anslutning till Kungshuset, som Winstrup förvärvade 1660 och som han bodde i till sin död. På samma plats (nuvarande Universitetsplatsen) anlades 1690 Lunds universitets första botaniska trädgård, som alltså troligen byggde vidare på Winstrups trädgård.²⁸ Utöver Kungshuset ägde Winstrup en stadsgård vid Västerport i Lunds utkant, vid nuvarande Klosterkyrkan. Även där fanns det en trädgård, samt jordbruksmark som sträckte sig utanför staden. Han ägde också flera gårdar i byn Värpinge, precis utanför Lund.²⁹ Det mest troliga är dock att växterna kommer från trädgården vid Kungshuset.

Den långa artlistan består nästan uteslutande av medicinal- och kryddväxter och andra nyttoväxter (Tabell 1). Utöver sädeslagen passar samtliga att ha odlats i en stadsträdgård i Lund vid 1600-talets slut, sär-

skilt i en högreståndsträdgård. Flera av dem hade introducerats under medeltiden, som ringblomma, citronmeliss, isop, lavendel och surkörsbär, samt troligen malört och åbrodd.³⁰ Buxbom och sommarfläder förefaller dock

Tabell 1. Samtliga identifierade växter i kistan. x = förekomst, X = riklig förekomst.

Art	Växtedel	Övre kudden	Undre kudden	Madrasen	Växtbädden
En (<i>Juniperus communis</i>)	Barr, bär	x	x	X	x
Hassel (<i>Corylus avellana</i>)	Nöt, nötskal	x		x	
Hampa (<i>Cannabis sativa</i>)	Frö	x		x	
Humle (<i>Humulus lupulus</i>)	Honkotte, frö	X	x	X	
Bovete (<i>Fagopyrum esculentum</i>)	Frö			x	
Åkerbinda (<i>Fallopia convolvulus</i>)	Frö				x
Svinmålla (<i>Chenopodium album</i>)	Frö			x	
Hönsarv (<i>Cerastium cf. fontanum</i>)	Frö				x
Åkerspärgel (<i>Spergula arvensis</i>)	Frö				x
Åkerrättika (<i>Raphanus raphanistrum</i>)	Skida			x	
Åkersenap (<i>Sinapis arvensis</i>)	Frö			x	
Surkörsbär (<i>Prunus cerasus</i>)	Kärna			x	
Lin (<i>Linum usitatissimum</i>)	Frökapsel, frö	x		x	
Buxbom (<i>Buxus sempervirens</i>)	Blad	x	x	x	
Skogslind (<i>Tilia cordata</i>)	Fröställning med förblad				x
Dill (<i>Anethum graveolens</i>)	Blomkrona, frö	x	x	x	x
Morot (<i>Daucus carota</i>)	Frö	x			
Oxtunga (<i>Anchusa officinalis</i>)	Frö			x	
Isop (<i>Hyssopus officinalis</i>)	Blomfoder, frö, stjälk	x	X	x	
Lavendel (<i>Lavandula angustifolia</i>)	Blomfoder, stjälk, blad	x	X	x	x
Citronmeliss (<i>Melissa officinalis</i>)	Blomfoder, frö, blad	x	X	X	
Bolmört (<i>Hyoscyamus niger</i>)	Frö	x		x	
Nattskatta (<i>Solanum nigrum</i>)	Frö	x			
Sommarfläder (<i>Sambucus ebulus</i>)	Frö			x	
Åbrodd (<i>Artemisia abrotanum</i>)	Hela planta				X
Malört (<i>Artemisia absinthium</i>)	Hela planta, blomkorg			x	X
Ringblomma (<i>Calendula officinalis</i>)	Frö			x	
Blåklint (<i>Centaurea cyanus</i>)	Frö			x	x
Kålmolke (<i>Sonchus oleraceus</i>)	Frö		x	x	x
Hedblomster (<i>Helichrysum arenarium</i>)	Blomkorg			X	
Starr (<i>Carex</i> sp.)	Frö			x	
Havre (<i>Avena sativa</i>)	Sädeskorn	X	x	X	
Korn (<i>Hordeum vulgare</i>)	Sädeskorn	x		X	
Råg (<i>Secale cereale</i>)	Helt ax, sädeskorn	X	x	X	x
Kavelhirs (<i>Setaria</i> sp.)	Frö			x	
Gräs (Poaceae spec.)	Frö		x	x	X

att ha varit nya under 1600-talet. Några av växterna, som buxbom och lavendel, var antagligen exklusiva vid denna tid och blev mer allmänna först under 1700-talet.³¹ Andra är belagda sedan järnåldern, som hampa, dill och bolmört.³² Humle till ölbrygging introducerades kring övergången järnålder/medeltid men slog igenom först mot slutet av medeltiden.³³ På Winstrups tid var humle den självklara öltillsatsen och humlegårdar var vanliga.³⁴ Blåklint och oxtunga kan ha vuxit naturligt eller förvildade men ska i detta sammanhang antagligen tolkas som odlade nyttoväxter och medicinalväxter. Hedblomster kan ha varit insamlad men kan även ha odlats i trädgården.

Växterna har skördats under sommar och tidig höst och förvarats torkade fram till Winstrups död i december. Det kan inte uteslutas att man redan på sommaren såg tecken på Winstrups förestående bortgång och därför samlade växter till begravningen. Men mer troligt är att det rör sig om växter som årligen skördades och förvarades torkade i hushållet för olika ändamål. Kistan har antagligen gjorts i ordning av den egna familjen och gårdsfolket och säkert har kistan förvarats hemma fram till begravningen. Gemensamma drag i fyllningen hos de två kuddarna och madrassen indikerar att de har stoppats vid ett och samma tillfälle. Artsammansättningen, och kanske framför allt spillet som har kommit med – som smulor av träkol, en benbit, nötskal och enstaka fröer och kärnor av bovete, hampa surkörsbär, m.m. – ger oss inte bara glimtar av en trädgård utan också av vad som förekom i skafferiet och förråd. Bilden av ett grovkök förstärker intrycket att det är hemma på den egna gården som kistan har iordningställt.

De växter som lagts i kistan har varit betydelsefulla nyttoväxter, som medicinalväxter och kryddor, för konservering och förvaring, som livsmedel, samt mot mal och annan

ohyra. De har säkert också odlats till fägnad i trädgården. Rikedomerna på medicinalväxter är slående och en viktig användning av trädgården vid denna tid var just som apotek. Eftersom Winstrup var en lärd person var han säkert förtrogen med farmakologin och den akademiska kunskapen om hur växterna skulle användas. Det verkar också som att han har haft behov av dem. Även om vi inte vet den exakta dödsorsaken vet vi att han var svag mot slutet och sängliggande de sista två åren. Skiktröntgen visar dessutom att han led av artros och gallsten.³⁵ Smärtstillande och lugnande växter från trädgården, som bolmört, ringblomma, lavendel och citronmeliss, kan därför säkert ha kommit till pass.

Sammanfattande slutsatser

Analysen av de välbevarade växterna i Peder Winstrups kista har gett oss en intressant inblick i hur växter användes vid en högreståndsbegravning i det sena 1600-talets Lund. Det är uppenbart att valet av växter och deras placering har gjorts med omsorg och med särskilda avsikter, även om dessa avsikter inte är självklara för oss, så här mer än tre hundra år senare.

Som analysen har visat dominerar artsammansättningen fullständigt av aromatiska örter, som humle, lavendel, isop, citronmeliss, hedblomster, malört, åbrodd, med flera. Växterna kommer med all sannolikhet från Winstrups egen trädgård, och har varit nyttoväxter som skördades, torkades och förvarades i hushållet. Urvalet speglar alltså delvis vad som fanns tillgängligt vid Winstrups död och till inredningen av kistan i december 1679. Förutom att de är väldoftande har flera av växterna konserverande egenskaper och de skyddar mot insekter och andra skadedjur. Det är därför troligt att placeringen av växterna i kistan har haft den dubbla avsikten, att dölja likstanken och att hjälpligt bevara liket

fram till begravningen. Avsiktligt eller inte så kan växterna också ha bidragit till mumifieringen av kroppen och dess bevarande på lång sikt. De kan även ha haft symboliska betydelser, där humlekudden och associationen till god och djup sömn känns mest självklar.

Växterna ger oss dessutom glimtar av en trädgård och vilka växter som odlades där. Trädgården verkar i detta fall ha haft karaktären av örtagård, med en dominans av medicinal- och kryddväxter, men naturligtvis behöver urvalet i kistan inte vara representativt för trädgården i sin helhet. Oavsett vilket så visar växterna tillgången till flera relativt nyintroducerade och exklusiva trädgårdsväxter vid denna tid och Winstrups kista ger oss på så vis ett intressant bidrag till trädgårdshistorien.

Helt säkert ingår sättet att inreda Winstrups kista i en begravningstradition, där inte minst humlekudden är ett återkommande drag. Men eftersom det har gjorts så få analyser av växter i gravar kan vi bara ana konturerna av denna tradition. Foton och korta omnämnanden från andra kistöppningar visar att växter är regel snarare än undantag. Analyser av växtmaterial i fler gravar, från både stad och landsbygd, har stor potential att ge ny kunskap om äldre tiders begravningsritualer och förställningar om döden, och att sätta in Winstrups kista i intressanta sociala och kulturella sammanhang.

Tack

Varmt tack till Bente Eriksen (Botaniska trädgården, Lunds universitet), Jens Heimdahl (Arkeologerna, Statens Historiska Museer), Per Karsten (Historiska museet, Lunds universitet) och Torbjörn Tyler (Biologiska museet, Lunds universitet) för givande diskussioner och annan hjälp. Undersökningen finansierades genom ett anslag från Crafoordska Stiftelsen.

Summary

Bishop Peder Winstrup died in 1679 and was buried in the crypt of Lund Cathedral. Today, more than three centuries later, his mummified body is remarkably well preserved, together with his clothes and other things that he took to his grave. These remains and the body are now subject to an interdisciplinary research project. Beneath the body was a well-preserved plant material, which has now been examined and the result is presented in this paper. The results have also been published in English.³⁶ The head rested on a large pillow stuffed mainly with catkins of hop (*Humulus lupulus*), and a smaller pillow stuffed with lavender (*Lavandula angustifolia*), hyssop (*Hyssopus officinalis*), lemon balm (*Melissa officinalis*) and dwarf everlast (*Helichrysum arenarium*), whereas the body rested on a thin mattress with a similar stuffing as the large pillow. Beneath the pillows and the mattress was a bed of plants lining the bottom of the coffin, which consisted of wormwood (*Artemisia absinthium*) and southernwood (*Artemisia abrotanum*). In addition there were numerous plants represented in small numbers, of which some may have been intentionally put in the coffin and some unintentionally. (For a complete plant list see table 1.) The plants were clearly chosen for their strong scent and the main purpose of putting them in the coffin was probably to disguise the stench of the dead body, before, during and after the burial. As many of the identified species have preservative, antiseptic and insect-repelling properties, they may also have contributed the mummification of the body. In addition, the plants may have had symbolic meanings. In particular hops, but also for instance lavender and lemon balm, were known at the time for their sedative and calming properties, and hops placed in pillows were supposed to induce good sleep. The intention in this case may

have been to guarantee the bishop a deep sleep after death and to stop him from haunting the living. The plants in the coffin most likely came from Winstrup's own garden and therefore they also give us an interesting glimpse of a 17th century urban garden in central Lund. They reveal a rich diversity of edible and other useful plants and particularly of aromatic herbs and medicinal plants.

Noter

- ¹ Karsten & Manhag opubl. – Engelhardt 2000, s. 7; Sanders 2012, s. 150f
- ² En sammanfattande bok om projektet planeras att publiceras 2017: Karsten & Manhag opubl.
- ³ Det rika insektsmaterialet har analyserats av Christoffer Fägerström vid Biologiska museet, Lunds universitet: Fägerström opubl.
- ⁴ Malmstedt 2002
- ⁵ Strese & Tollin 2015, s. 238
- ⁶ Strese & Tollin 2015, s. 267ff.
- ⁷ Svanberg 2005, s. 381
- ⁸ Svensson & Wigren-Svensson 2005, s. 336
- ⁹ Svensson & Wigren-Svensson 2005, s. 337
- ¹⁰ Hoffberg 1792, refererad till i Virtuella floran: <http://linnaeus.nrm.se/flora/di/astera/artem/arteabr.html>
- ¹¹ von Linné 1751: s. 96f.
- ¹² Ströbl & Vick 2009, s. 316
- ¹³ Strese & Tollin 2015, s. 263f.
- ¹⁴ Denna tolkning har föreslagits för humle i nordtyska gravar; Ströbl & Vick 2009, s. 315
- ¹⁵ Hagberg (1937) 2015, s. 637; Gustafson 2005, s. 352
- ¹⁶ Hagberg (1937) 2015, s. 309
- ¹⁷ Hagberg (1937) 2015, s. 221
- ¹⁸ Jonsson 2009, s. 143; Hagberg (1937) 2015, s. 636
- ¹⁹ Lagerås 2000
- ²⁰ T.ex. Gravjord 2005; Jonsson 2006, 2009
- ²¹ Hansson 2003; Heimdahl opubl.
- ²² T.ex. Lempiäinen 2002, s. 168; Diane 2005; Gravjord 2005; Jonsson 2009, s. 143; Ströbl & Vick 2009
- ²³ Hansson 2003; Gravjord 2005; Jonsson 2009 (med vidare referenser)
- ²⁴ Petersson 1991; Gravjord 2005; Ströbl & Vick 2009; Hagberg (1937) 2015, s. 327ff.; Heimdahl opubl.
- ²⁵ T.ex. Gravjord 2005; Sjøvold 2005; Ströbl & Vick 2009, s. 316
- ²⁶ Hagberg (1937) 2015, s. 179f.
- ²⁷ Ströbl & Vick 2009, s. 316
- ²⁸ Engstrand & Widén 2012
- ²⁹ Karsten & Manhag opubl.

³⁰ Hjelmkvist 1963, 199; Karg 2007; Vilkund 2007; Heimdahl 2010, 2014a, b

³¹ Linné på sin skånska resa nämner exempelvis en trädgård i Fredshög med bland annat lavendel och buxbom: von Linné 1751, s. 220

³² Heimdahl 2009, 2010; Larsson & Lagerås 2014; Larsson & Ingemark 2015

³³ Lagerås 2003

³⁴ Nilsson 2010; Persson & Ströbeck 2013

³⁵ Arcini muntlig uppgift

³⁶ Lagerås 2016; <http://www.world-archaeology.com/features/a-fragrant-grave-revealing-the-mummified-remains-of-a-17th-century-bishop.htm>

Publicerade källor

- Diane, Nadjia 2005. Botanische Untersuchungen zu den Pflanzenbeigaben in den Särgen der Schlabrendorffschen Gruft im Dom zu Brandenburg an der Havel. *14. Jahresbericht des Historischen Vereins Brandenburg (Havel) e.V.* 2005: 101–104
- Engelhardt, Paul Erik 2000. Var biskop Peder Winstrup en »vendekåbe»? *Ale* 2004:4
- Engstrand, Lennart & Widén, Marie 2012. *Botans första 322 år: Lunds universitets botaniska trädgård*. Lunds universitetshistoriska sällskap
- Gravjord, Ingebjørg 2005. »de sal: folches kisteklæder» i *Bø gamle kyrkje: graver frå 1600- of 1700-åra*. Telemarks museum
- Gustafson, Jan 2005. Växterna i folktron. I: *Människan och floran – Etnobiologi i Sverige* 2, 349–359. Wahlström & Widstrand, Stockholm
- Hagberg, Louise (1937) 2015. *När döden gästar: svenska folkseder och svensk folketro i samband med död och begravning*. Ersatz, Stockholm
- Hansson, Ann-Marie 2003. Bilaga 2: Botanisk analys. I: Bergman, Anne: *Klara kyrka – gravkorslänga 103*, s. 72–80. Stockholms stad, Norrmalm, RAÄ 103. Arkeologisk undersökning 2001. Stockholms stadsmuseum, Kulturmiljöavdelningen, Arkeologisk rapport 2003:9
- Heimdahl, Jens 2009. Bolmörtens roll inom magi och medicin under den svenska förhistorien och medeltiden. *Fornvännen* 104: 112–128
- Heimdahl, Jens 2010. Barbariska trädgårdsmästare: nya perspektiv på hortikulturen i Sverige fram till 1200-talets slut. *Fornvännen* 105: 265–280
- Heimdahl, Jens 2014a. När grönskans prakt till mull och stoft förtvinat: forna tiders trädgårdar i Sverige studerade genom kvartärgeologi och arkeobotanik 1999–2012. I: Andreasson, Anna m.fl. (red.) *Källor till trädgårdsodlingens historia*, s. 3–15. Fakulteten för landskapsarkitektur, trädgårds- och växtproduktionsvetenskap, Rapport 2014:25. Sveriges lantbruksuniversitet, Alnarp

- Heimdahl, Jens 2014b. Arkeobotaniska spår av medicinalväxtodling och örtmedicinsk praktik i Sverige 1000–1700. I: Andreasson, Anna m.fl. (red.) *Källor till trädgårdsodlingens historia*, s. 111–126. Fakulteten för landskapsarkitektur, trädgårds- och växtproduktionsvetenskap, Rapport 2014:25. Sveriges lantbruksuniversitet, Alnarp
- Hjelmqvist, H. 1963. Frön och frukter från det äldsta Lund. *Archaeologica Lundensia* 2: 233–270
- Hjelmqvist, H. 1991. Några trädgårdsväxter från Lunds medeltid. *Svensk Botanisk Tidskrift* 86: 225–248
- Hoffberg, Carl Fredrik 1792. *Anvisning til Wäxt-Rikets Kännedom*. – 3:e uppl. Stockholm
- Jonsson, Kristina 2006. Från Karon till Sankte Per: gravskick i Skandinavien under efterreformatorisk tid. I: Østgård, Terje (red.) *Lik og ulik: tilnærminger til variasjon i gravskikk*, s. 69–93. Universitetet i Bergen, Arkeologiske skrifter, Nordisk 2.
- Jonsson, Kristina 2009. *Practices for the living and the dead: medieval and post-reformation burials in Scandinavia*. Stockholm Studies in Archaeology 50. Stockholm University
- Karg, Sabine 2007. Long term dietary traditions: archaeological records from Denmark dated to the Middle Ages and early modern times. I: Karg, Sabine (red.) *Medieval food traditions in Northern Europe*, s. 137–159. Nationalmuseet, Köpenhamn
- Lagerås, Per 2000. Burial rituals inferred from palynological evidence: results from a late Neolithic stone cist in southern Sweden. *Vegetation History and Archaeobotany* 9: 169–173
- Lagerås, Per 2003. Aristokratin i landskapet: paleoekologiska studier i Järrestads järnålder. I: Söderberg, Bengt (red.) *Järrestad – huvudgård i centralbygd*, s. 243–270. Riksantikvarieämbetet, Stockholm
- Lagerås, Per 2016. A fragrant grave – revealing the mummified remains of a 17th century bishop. *Current World Archaeology* 76: 12–13
- Larsson, Mikael & Lagerås, Per 2014. New evidence on the introduction, cultivation and processing of hemp (*Cannabis sativa* L.) in southern Sweden. *Environmental Archaeology* 20: 111–119
- Larsson, Mikael & Ingemark, Dominic 2015. Roman horticulture beyond the frontier: garden cultivation at Iron Age Uppåkra (Sweden). *Journal of Roman Archaeology* 28: 393–402
- Lempiäinen, Terttu 2002. Plant macrofossils from graves and churches: the archaeobotany of graves from the Late Iron Age and the Middle Ages and of Medieval churches in Finland and the Karelian Isthmus (Russia). I: Viklund, Karin (red.) *Nordic Archaeobotany – NAG 2002 in Umeå*, s. 161–172. Archaeology and Environment 15. Umeå universitet
- von Linné, Carl 1751. *Skånska resa, på höga öfverhetens befallning förrättad år 1749. Med rön och anmärkningar uti oeconomien, naturalier, antiquiteter, seder, lefnads-sätt*. Stockholm
- Malmstedt, Göran 2002. *Bondetro och kyrkoro – religiös mentalitet i stormaktstidens Sverige*. Nordic Academic Press, Stockholm
- Nilsson, Pia 2010. *Bortom åker och äng: förekomst och betydelse av kvarnar, fiske, humle- och fruktodlingar enligt de äldre geometriska kartorna (ca 1630–1650)*. Acta Universitatis agriculturae Sueciae. Sveriges lantbruksuniversitet, Uppsala
- Persson, Katharina & Ströbeck, Sanna 2013. Humleodling i skånska socknar mellan 1658 och 1758: en studie av geometriska avmätningar. Examensarbete. Högsolan i Krsitianstad.
- Pettersson, Dan 1991. Arkeologisk undersökning. Slottskapellet, Jönköping. Arkeologisk rapport 1991:19. Jönköpings läns museum
- Sanders, Hanne 2012. Peder Winstrup och Knut Hahn: två kyrkomän och deras tid. *Lunds historia* del 2, 2012
- Sjøvold, Aase Bay 2005. Appendix. I: Gravjord, Ingebjørg, »de sal: folches kisteklæder» i Bø gamle kirke: graver frå 1600- of 1700-åra. Telemarks museum
- Strese, Else-Marie K. & Tollin, Clas 2015. *Humle – det gröna guld*. Nordiska Museets Förlag, Stockholm
- Ströbl, Andreas & Vick, Diana 2009. Hopfenbett und Hexenkraut. Oder: Wie christlich ist Aberglaube? *Ethnographisch-Archäologische Zeitschrift* 50: 311–326
- Svanberg, Ingvar 2005. Lavendel. I: *Människan och floran – Etnobiologi i Sverige* 2, s. 381–382. Wahlström & Widstrand, Stockholm
- Svensson, Roger & Wigren-Svensson, Marita 2005. Malört, ärodd. I: *Människan och floran – Etnobiologi i Sverige* 2, s. 336–337. Wahlström & Widstrand, Stockholm
- Viklund, Karin 2007. Sweden and the Hanse: archaeological aspects of changes in farming, gardening and dietary habits in medieval times in Sweden. I: Karg, Sabine (red.) *Medieval food traditions in Northern Europe*, s. 119–135. Nationalmuseet, Köpenhamn

Oppublicerade källor

- Arcini, Caroline. Muntlig uppgift
- Fägerström, Christoffer. Insekter och spindeldjur i Winstrups grav. Arbetsrapport. 2016.
- Heimdahl, Jens. Makroskopisk analys av jordprover från SU Gårdby kyrka, Öland. Teknisk rapport.
- Karsten, Per & Manhag, Andreas. Bokmanus under arbete. Publiceras 2017.

Lunds universitet och domkapitelgodsen

Av Sten Skansjö

Professor em., Lund

En avgörande faktor för att Lund en gång fick sin speciella identitet som universitets- och studentstad var att den svenska kronan 1666 i en storartad donation till akademien överlämnade ett stort godsbestånd, som en gång hade tillhört det medeltida domkapitlet i Lund. På grund av krig och kungliga omdispositioner försvann domkapitelgodsen snart ur akademiens ägo, men lokaliseringen av universitetet till Lund kunde likväl bestå för framtiden.

Universitetets inrättande

Den svenska statsledningens beslut att inrätta ett universitet i Lund fattades 1666, men redan strax efter Roskildefreden 1658 hade lundabiskopen Peder Winstrup lagt fram en plan för hur ett universitet skulle kunna organiseras i Lund. Karl X Gustav var positiv till prästutbildning i de skånska landskapen, åtminstone i form av att gymnasiet i Lund utvidgades. Blivande präster i denna landsdel hade länge vanligen sökt sig till Köpenhamn eller ibland till något kontinentalt universitet i företrädesvis Tyskland eller Nederländerna. Efter 1658 hade skånska ungdomar förbjudits att studera vid Köpenhamns universitet, även om förbudet inte upprätthölls strikt under de första åren. Ett svenskt universitet som Uppsala kunde för många av provinsens ungdomar innebära alltför dryga omkostnader för resor, kost och logi. Det gällde även för de övriga universitet som då fanns inom det svenska stormaktsväldet: Åbo, Dorpat (Tartu) och Greifswald. Det blev framför allt till Greifswald som skånska ungdomar sökte sig under åren närmast efter 1660, även om några valde att därifrån ta sig vidare till Köpenhamn.¹

Det dansk-svenska fortsättningskriget och den svenske kungens död 1660 ledde till att universitetsplanerna lades på is i ett par år.

Frågan om ett skånskt universitet togs senare upp vid det möte i Malmö 1662 då den s.k. Malmö recess förhandlades fram mellan den svenska statsledningen och en ständerförsamling från Skåne, Halland och Blekinge. Den återkom vid riksdagen 1664, där provinsens ständer, dvs. adel, präster, borgare och

Rikskanslern Magnus Gabriel De la Gardie (1622–86) hade ett avgörande inflytande på beslutet att inrätta Lunds universitet 1666. Här är han avbildad tillsammans med maken, pfalzgrevinnan Maria Eufrosyne, som var syster till Karl X Gustav; på grund av sin furstliga börd står hon ett trappsteg högre upp än maken. Målning av H. Münnichhoven 1653.

Bernhard Oelreich (1626–86) kunde som hovpredikant hos änkedrottningen påverka lokaliseringen av universitetet till Lund. Han blev universitetets förste prokansler i konflikt med Peder Winstrup.

bönder, för första gången kunde medverka vid en svensk riksdag. Det var främst skånska riksdagsmän från prästeståndet med Winstrup i spetsen som då drev universitetsfrågan. Initiativet kom alltså i detta skede inte från den svenska centralregeringen utan från provinsens egna krafter, och något tydligt försvenskningssyfte är därför svårt att påvisa i samband med universitetets inrättande och dess allra första tid.² En väl fungerande prästutbildning låg ju även helt i linje med stormakten Sveriges allmänna behov, liksom en kvalificerad utbildning av ämbetsmän för rättskipning och förvaltning.

Det avgörande beslutet att grunda Lunds universitet fattades som ovan berörts 1666 av Karl XI:s förmyndarregering. Rikskanslern Magnus Gabriel De la Gardie var pådrivande i frågan, och som en viktig förespråkare för Lund agerade även prästmannen Bernhard Oelreich, som var bördig från Holstein och

först verkade som kyrkoherde i Norra Åsums och Skepparslövs socknar. Oelreich var aktiv som riksdagsman för prästeståndet och fick en nyckelställning när han blev hovpredikant hos den likaså tyskfödda änkedrottningen Hedvig Eleonora av Holstein-Gottorp. Hon var landets regent såsom förmyndare för sin son Karl XI (f. 1655).³

De la Gardie å sin sida hade personligen en bakgrund med fleråriga universitetsstudier, dels vid akademien i Uppsala, dels vid universitet i Nederländerna och Frankrike. Han var vid sidan av sina centrala funktioner i statsledningen även en betydande byggherre och kulturmecenat, och han var kansler för Uppsala universitet sedan 1654. Från De la Gardies och regeringens sida framstod det som angeläget att en europeisk stormakt som Sverige även kunde hävda sig genom en universitetsutbildning med gott internationellt anseende.⁴ Det som nu skedde måste ses som en extraordinär satsning, när man inrättade ett femte svenskt universitet vid sidan av de fyra som redan fanns. Det framgår tydligt vid en jämförelse med rivalen Danmark-Norge, som vid denna tid endast hade ett enda universitet, Köpenhamns universitet, grundat 1479; det äldsta universitetet i Norge inrättades först 1811 (Kristiania/Oslo). Och, om en kontrafaktisk reflexion kan tillåtas: Lund, med sin närhet till Köpenhamn, hade knappast blivit aktuellt som universitetsstad om inte fredsbestämmelserna 1658 respektive 1660 hade ändrat Skånes rikstillhörighet.

Lund var dock inte det omedelbart självklara valet av universitetsort i södra Sverige. Andra seriösa förslag till lokalisering låg inom det egentliga Götaland, det vill säga det historiska område som låg norr om den gamla svensk-danska riksgränsen i söder, även om den svenska statsledningen snart av politiska skäl infogade Skånelandskapen i Götalandsbegreppet. Diskussionen om konkurrerande universitetsorter i Götaland handlade annars

om Linköping, Jönköping eller Göteborg. I Lund fanns vid denna tid en tradition av lärdom och utbildning, som stadens domskola och gymnasium representerade och som åberopades till Lunds fördel av bland annat Peder Winstrup. I Lund hade det visserligen också funnits en senmedeltida högskola vid Gråbrödraklostret, ett *studium generale* (1438–1536), som var Nordens äldsta högskola. Den var möjligen bortglömd, eller också var Franciskanordens gamla högskola helt enkelt inte gångbar i argumentationen under den lutherska ortodoxins period vid mitten av 1600-talet. Då fanns det mera handfasta faktorer att anföra till fördel för Lund som blivande sydsvensk universitetsort.

Lunds domkapitels godsbestånd

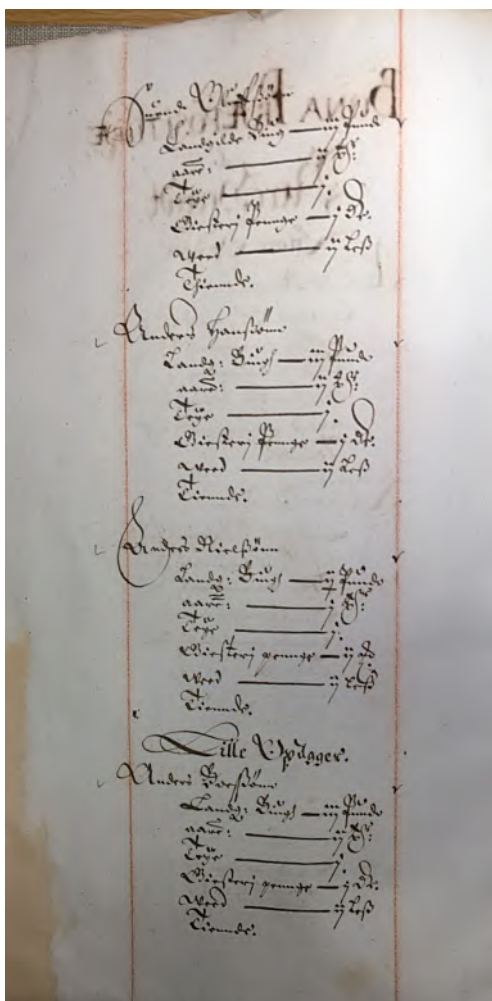
Ett återkommande krav i diskussionerna om finansieringen av ett nytt svenskt universitet var att det skulle kunna inrättas utan att tynga kronans budget. Avgörande för valet av Lund blev därför att det här fanns ett ekonomiskt fundament att tillgå för akademiens verksamhet i form av det godsbestånd som tillhörde Lunds domkapitel och som nu kunde disponeras av den svenska kronan. Under medeltiden hade Lunds domkapitel fungerat som ett andligt brödraskap knutet till domkyrkan, och kapitlet hade bestått av innehavarna av de fyra höga prästämbetena, prelaturnerna, nämligen domprosten, dekanen, ärkedjåknen och kantorn, vartill kom ett antal kaniker (ca trettio). Domkapitlet fanns kvar som institution efter reformationen, visserligen med nya funktioner, men med huvuddragen av den medeltida organisationen helt intakt. Även domkapitlets godsbestånd hade bevarats, trots att Kristian III:s danska reformationsverk annars innebar en radikal indragning till kronan av de katolska kyrkliga institutionernas stora godsbesittningar,

som gjordes om till flera större kronolän. Detta hade drabbat såväl de danska biskopsämbetenas (inklusive ärkesätets) omfattande godsbestånd, som klostergodset, i Skåne sammanlagt över 4 300 gårdar.⁵

Lunds domkapitel kunde emellertid i princip fortsätta att utnyttja avkastningen och avgifterna från kapitelgodsen, såväl från landbogårdar på landsbygden som från hus och tomter i städerna. Likväl hade kungen en överhöghet över godsen, och han kunde använda dessa för att i form av förläningar avlöna förtjänta ämbetsmän i kronans tjänst, utan att dessa nödvändigtvis hade några som helst kyrkliga funktioner eller residerade i Lund.

Det var en betydande godsmassa som domkapitlets medlemmar även efter reformationsåret 1536 kunde basera sin verksamhet på. Den hade alltsedan Knut den heliges gåvobrev från ca 1085 och genom hela medeltiden tillvuxit genom donationer från kungar, ärkebiskopar och kaniker, likaså genom en stor mängd gåvor från privatpersoner, inte minst i utbyte mot själamässor för donatorerna eller deras anhöriga, samt genom byten och köp.⁶ Till skillnad från exempelvis det privatägda adelsgodset blev kyrkans gods inte ständigt splittrat genom arvskiften, och kapitlets godsmassa kunde följaktligen ständigt utökas och ackumuleras under medeltidens lopp.

När vi kommer fram till 1600-talets mitt uppgick det godsbestånd som disponerades av Lunds domkapitel till över 1 400 gårdar på landsbygden (inklusive de ca 40 mindre gårdar som benämndes fästor) jämte ett stort antal tomter och hus i städerna. Dessutom måste man räkna intäkterna (kyrkotionde, prästtione m.m.) från cirka 30 patronatskyrkor i stiftet som delar av domkapitlets tillgångar. Allt detta framgår av flera bevarade jordeböcker över kapitelgodset från tiden

De inledande sidorna i Lunds domkapitels jordebok 1650 visar domprostämhetets gods (Bona Præposituræ). De första gårdar som nämns ligger i Bara härad och består av sex gårdar i Stora Uppåkra by och fem i Lilla Uppåkra (varav en nämns nederst på andra sidan). Genom dessa Uppåkragårdar i kapitlets ägo knyter denna jordeboksnotis direkt an till Lundakyrkans allra äldsta skriftliga källmaterial i form av Knut den heliges gåvobrev (ca 1085), där ett antal bol i Uppåkrabyarna anges som delar av den kungliga gåvan till Lundakyrkan.

1570 till 1662, där jordeboken 1650 särskilt ska uppmärksammas här.⁷

Ett speciellt drag hos dessa efterreformatoriska jordeböcker är att de ännu vid denna tid redovisar godset enligt en traditionell uppdelning i dess medeltida förvaltningsenheter. För Lunds domkapitels del skilde man därför ännu på gårdar som tillhörde de fyra

prelaturerna och de trettio kanikprebendena, medan ytterligare en separat del av domkapitelgodset förvaltades som mensalgods (uppdelat i fjorton menser). Även de från medeltiden stammande femtiotal altarstiftelserna, vikariorna, med tillhörande altargods, behölls efter reformationen intakta som särskilda delar av domkapitelgodset. I kapitlets

eftermedeltida jordeböcker redovisas därför varje altarstiftelses gårdar under stiftelsernas medeltida rubriker, t.ex. »Altare Beatæ Virginis in Crypta», även långt efter det att de fysiska altarna i domkyrkan liksom funktionen med själamässor hade försvunnit.⁸ Ännu en del av kapitelgodset hade varit gemensam för medlemmarna i kapitlet och rubricerades som kommungods (bona communia), och även denna rubrik återkommer i de efterreformatoriska jordeböckerna. Det gäller även för det egentliga domkyrkogodset, dvs. gårdar som anslagits till underhållet av domkyrkobyggnaden och därmed bildade domkyrkans byggnadsfond, fabrican; denna förvaltade domkapitlet uppdelad på två parter med var sin föreståndare eller kyrkvärd, tutor. Av jordeboken 1650 framgår att även de två hospitalen i Lund, Helgeandshusets hospital och Sankt Jörgenshospitalet, hade separata godsbestånd som då förvaltades av Lunds domkapitel.

Det står klart att domkapitlet vid mitten av 1600-talet har förfogat över en av de verkligt stora sammantagna godsbesittningarna i stiftet, framför allt i Skåne. Från samma tid har vi ett jämförelsematerial i den s.k. Decimantboken 1651, som är den äldsta kända, nära

nog heltäckande registreringen av gårdarna och deras ägare i det dåvarande Lunds stift (där Halland då saknades, efter Brömsebrofreden 1645). Det rör sig närmare bestämt om en förteckning över stiftets tiondegivande gårdar (decimanter), och genom den har bl.a. Skånes totala antal gårdar (hela gårdar, halva gårdar, fästor m.fl. enheter) kunnat räknas fram med rimlig säkerhet, och summan för den skånska delen av stiftet ligger på ca 14 900 gårdar av olika storlekar.

Som framgår av tabellen (nedan) redovisar domkapitlets jordebok 1650 ca 1 425 gårdar (inklusive fästor) i stiftet. Av dessa var antalet gårdar i Skåne ojämförligt störst: det fanns nämligen då enbart 4 kapitelgårdar i Blekinge (i Ramdala socken), 11 gårdar (och en mölla) på Bornholm, medan 22 kapitelgårdar redovisades för Halland, vilket innebär att sammanlagt endast 37 gårdar låg utanför Skåne. Resten, de ca 1 388 kapitelgårdarna i Skåne motsvarade alltså drygt 9 procent av Skånes alla decimanter vid mitten av 1600-talet. Genom Decimantboken har vi information om hur de skånska decimanterna fördelades mellan övriga ägarkategorier: enligt J.A. Fridericia var det endast 8 procent av bönderna som ägde sina gårdar (jordegna,

Lunds domkapitels gods enligt jordeboken 1650 (antal gårdar m.m.).

Förvaltningsenheter för Lunds domkapitels gods 1650	Gårdar	Fästor	Gatehus	Möllor	Öde enheter	Övriga marker	Stads- tomter mm
Prelaturenas gods	150	6	4	1	2	4	7
Prebendegodset	249	11	6	1	10	28	31
Mensalgodset	175	5	10	1	8	4	9
Altargodset	352	4	11	3	12	3	54
Kommungodset	176	3	1		9	14	
Domkyrkans gods	220	9	16	–	11	5	59
Hospitalgodset	65		9	1	1	31	28
Summa	1387	38	57	7	53	89	188

Källa: Lunde Capitels Jordebog 1650 (Landsarkivet i Lund).

självägande bönder), medan kronan ägde ca 27 procent, de ecklesiastika (gejstliga) gårdarna utgjordes förutom av domkapitlets nämnda 9 procent av ytterligare 2 procent (kyrkohemman, prästgårdar m.m.), dvs. sammanlagt 11 procent. Vid denna tid var det adeln som ägde allra flest gårdar i landskapet: 54 procent (exklusive huvudgårdarna som var befriade från tionde).⁹

Merparten av domkapitlets gårdar var relativt väl koncentrerad till närheten av Lund, nämligen i härader som Bara, Torna, Frosta och Harjagers (här nämnda i storleksordning för antalet kapitelgårdar). Härtill kom en betydande mängd kapitelgårdar i byar på det fruktbara Söderslätt, dvs. i Oxie, Skytts och Vemmenhögs härader. Minst antal kapitelgårdar fanns det vid 1600-talets mitt i de adelsgodsdominerade häraderna Ljunits och Herrestad samt i de nordvästra delarna av landskapet i Norra Åsbo, Södra Åsbo och Bjäre härader.

Kapitelgodsen och universitetet 1666

Genom Skånelandskapens övergång från Danmark till Sverige 1658 hade denna godsmassa förts över till den svenska kronan, som till en början fortsatte med den danska kronans modell och använde avkastningen av domkapitelgodsen till att ibland förstärka lönerna för vissa ämbetsmän. Det fick konsekvenser som kan förefalla något egendommiga, som att exempelvis den förste svenske generalguvernören Gustaf Otto Stenbock en tid var förlänad med domprostämbetet i Lund och därmed kunde tillgodogöra sig avkastningen från prepositurans gårdar, riksmarskalken Gabriel Gabrielsson Oxenstierna tilldelades både dekanatet och ärkediakonatet, medan riksskattnästaren Gustaf Bonde innehade kantoratet.

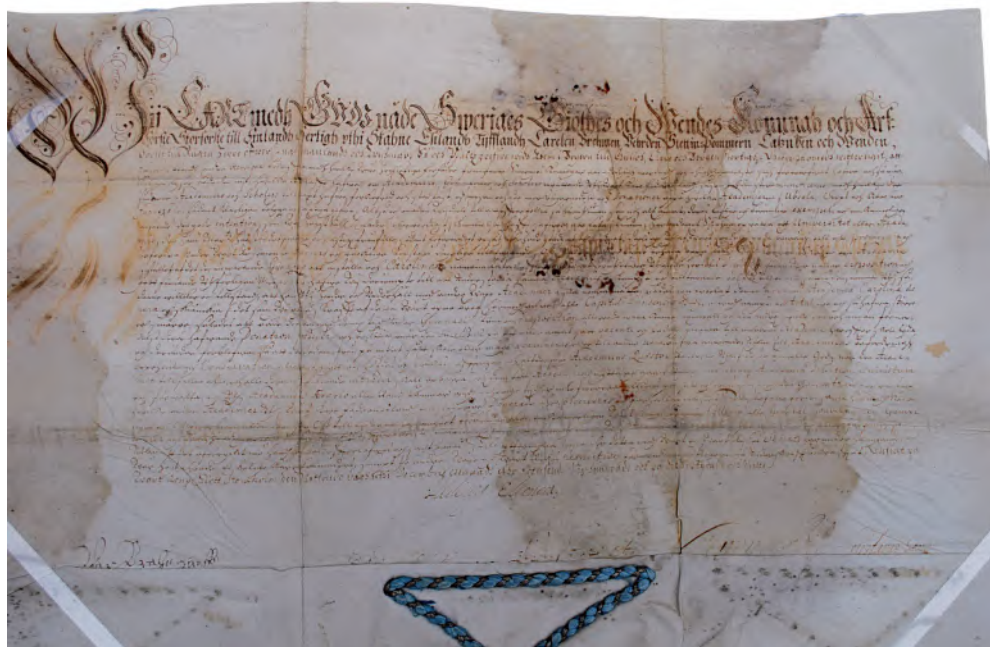
En radikalt annorlunda och ny användning fick kapitelgodsen när den svenska statsled-

ningen aktualiserade tanken på ett universitet i Lund och i det sammanhanget valde att omvandla kapitlets godsmassa till en kunglig donation, avsedd att fungera som ekonomisk grundval för den nya akademien. Den 19 december 1666 utfärdades de fyra stiftelseurkunder som skulle reglera verksamheten vid Lunds universitet: stiftelsebrev, donationsbrev, privilegiebrev och konstitutioner. Det var genom donationsbrevet som Kungl. Maj:t formellt överlät domkapitlets egendomar till universitetet.

Donationsbrevet är utfärdat av Karl XI:s förmyndarregering i kungens namn och har undertecknats av änkedrottning Hedvig Eleonora jämte andra medlemmar av förmyndarregeringen. Texten erinrar om den bortgångne Karl X Gustavs goda avsikt »att låta j Lunden j Hertigdömet Skåhne oprätta ett *Universitet* eller *Academie*», varpå sonen

Änkedrottningen Hedvig Eleonora (1636–1715) ingick i förmyndarregeringen för sonen Karl XI och undertecknade donationsbrevet till Lunds universitet.

Donationsbrevet den 19 december 1666 med Hedvig Eleonoras underskrift fastställde att gåvan till den nya akademien i Lund skulle bestå av »alla Capituli Lundensis Godz». Original i Lunds universitets arkiv. (Foto: F. Tersmeden.)

Karl XI nu önskar »*promovera* och befordra under Wårt Regemente *studiers* och booklige Konstners dagelige tilltagande, Oss j Nåder hafwe låtit behaga oppå bem:te Ort Lunden j Skåhne een *Academie* j stället af det der nuwarande *Gymnasio* att anställa och *Carolinam* nämbna låta». Och för att understödja denna akademi önskar kungen nu till denna »*Academiae Carolinae donera* och skiänkia (det som Wij också j Krafft af detta Wårt öpne bref härmedh göre) alla *Capituli Lundensis Godz*, ehwad namn och *titul* dee och så hafwa, större och smärre». ¹⁰

Gåvans storlek preciseras inte i brevet, och någon bilaga i form av en aktuell och officiell jordebok eller godsförteckning som hänger samman med donationen 1666 är inte känd. I universitetets arkiv finns en odaterad men äldre jordebok, som enligt C.G. Weibull härrör från ca 1623–26. ¹¹ Här noteras prela-

turernas gods, prebendegodset, mensalgodset, altargodset och domkyrkans gods, men av okänd anledning saknas kommungodset, liksom hospitalsgodset. Jordeboken är full av marginalanteckningar och uppdaterade landbonamn, och man har bl.a. i efterhand infört en hel del landbonamn som återfinns i domkapitlets jordebok från 1650. I litteraturen om universitetets historia möter man uppgiften om att gåvan till universitetet bestod av 925 skånska hemman. Redan P.G. Ahnfelt (1859) anger att godset bestod av »4 prelaturæ, 30 prebenda, 14 mensæ, 49 vicariatus m.m., hvarunder voro lagde 925 bondegårdar». ¹² Även Martin Weibull (1868) anger att Karl XI:s gåva till Lund »utgjorde en jordegendom af omkring 925 gårdar i Skåne; då domkyrkans jordegendom besteg sig till 242 gårdar, utgjorde den samlade egovidd, som en gång borde komma under universitetets

förvaltning, omkring 1200 gårdar.»¹³ Weibull anför i sina fotnoter några siffror på vissa av kapitlets gårdar, vilket visar att han måste ha haft tillgång till en jordebok, men vilken jordebok det har varit framgår inte, och hur siffran 925 räknats fram visas inte. För Jerker Rosén (1968) står det klart att den egendom som domkapitlet förfogade över bl.a. bestod av omkring 1450 gårdar på landsbygden jämte stadsegendomar och inkomster från ett trettiotal patronatskyrkor. Rosén noterar likväl att »större delen av dessa inkomstitlar» skulle tillfalla akademien, »bl.a. 925 hemman».¹⁴ Som ovan nämnts anges inga siffror på donationens omfattning i donationsbrevet, och skillnaden på 525 hemman lämnar Rosén oförklarad. I en undersökning av universitetets jordegendomar anger Karin Helmer (1989) i likhet med Martin Weibull att den i donationsbrevet angivna godsmassan utgjordes av 925 gårdar från domkapitlet och drygt 240 gårdar från domkyrkan.¹⁵

Den kungliga gåvan gällde emellertid enligt donationsbrevets text uttryckligen alla domkapitlets egendomar oavsett till vilken förvaltningsenhet eller titel de hörde, och brevet anger inga synbara inskränkningar. Därför var den storslagna gåvan av allt att döma betydligt större än 925¹⁶ eller 1200 gårdar och framstod som en verkligt kraftfull grundplåt. Det gäller även i jämförelse med de gustavianska arvegods omfattande 313 hemman som Gustav II Adolf 1624 hade överlämnat till Uppsala universitet. I praktiken blev donationen för lundauniversitetets del dock avsevärt begränsad av att de flesta av domkapitlets egendomar vid donations-tillfället var bortförlänade till olika läntagare på livstid, och bara en mindre del var omedelbart disponibel: år 1668 rörde det sig om inkomster från enbart 137 hemman!¹⁷ Men efter hand som vakanser uppstod skulle akademiens ekonomiska resurser kunna öka, och förutsättningar fanns alltså att det nystif-

tade universitetet därmed skulle kunna bli en av Skandinavien rikaste stiftelser. Donationen innebar ett brott för domkapitelgodsens traditionsenliga hantering, och domkapitelinstitutionen som sådan framstod därmed som överflödig. I december 1671 upplöstes det gamla danska domkapitlet genom kungligt brev.¹⁸

Den svenska statsledningens tänkta stora donation till akademien omintetgjordes emellertid efter en kort tid i samband med skånska kriget (1675–79). Det ledde till att Lunds universitet i praktiken, om än inte formellt, upplöstes och professorerna skingrades. Efter kriget var Karl XI till en början tveksam till att återupprätta universitetet i Lund. De tidigare donerade domkapitelgodsen drogs tillbaka till kronan i likhet med annat gods som donerats bort från kronan under förmyndartiden. De anslogs nu i stället till det militära indelningsverket, närmare bestämt för indelning av rytteriet.¹⁹ Denna åtgärd från den svenska staten måste tolkas som den definitiva brytpunkten för domkapitelgodsens hantering genom flera århundraden. I en resolution från augusti 1683 fastställdes att domkyrkan i Lund skulle behålla sina »bönder, gods och gårdar». Då bestämdes också att hospitalsegendomarna skulle förvaltas genom hospitalsprästerna jämte en världslig »inspector».²⁰

Lunds universitet hade åter öppnats i juni 1682, och universitets konsistorium blev i vissa avseenden domkapitlets efterföljare, ett »consistorium ecclesiasticum».²¹ Universitetet fick dock efter skånska kriget verka med ett reducerat antal professorer och med ett avsevärt mer begränsat ekonomiskt underlag än vad de ursprungliga planerna hade lovat. Detta bestod nu av kronotionden från ett antal socknar, andra intäkter från särskilda prebendesocknar och ett fåtal egendomar i form av några ängar, tomter och trädgårdar i Lund och dess närhet. Den stora mängden av tidi-

gare domkapitelgods hade definitivt blivit skingrade och fördelade till ändamål som, mot bakgrund av det nyligen avslutade kriget, bedömdes som mer angelägna för militärstaten och stormakten Sverige.

Summary

As a consequence of the Reformation in Denmark 1536 the Church soon lost most of its income and property to the Crown, and the archbishopric of Lund was dissolved. In spite of this the Cathedral Chapter of Lund was allowed to continue as an institution and could maintain its property although the king appointed various profane fief-holders to use the estates. The Chapter still had the same organization as in medieval times. Its members still consisted of the prelates (dean, deacon, archdeacon and cantor) and about thirty ordinary canons. The estate was still divided in prelatures, prebends, menses and altar vicarages. There were also two funds for the maintenance of the Cathedral buildings (*fabrica*) and the cadastre of 1650 includes the property of the two hospitals in Lund for the sick and poor. In the middle of the 17th century the Chapter estates comprised of c. 1 400 farms which represented almost ten percent of the real estate in all of Scania. When Sweden conquered Denmark in 1658, the Swedish Crown came into possession of the Chapter estates and used it as a magnificent royal donation for founding the new University of Lund. With the Scanian war 1676–79, however, the University closed for a few years, and the former Chapter estates were now used for military purposes. The University of Lund soon reopened but had to operate from a considerably smaller budget. Nevertheless, the donation of 1666 played a decisive role for the future in establishing Lund as a University town in southern Sweden.

Noter

¹ För diskussionen om universitetsplanerna fram till beslutet, se M. Weibull 1868, s. 10 ff.; Rosén 1968, s. 9 ff.; Magnusson Staaf 2016, s. 18 ff.

² Närmare diskussion härom hos Sanders 2008, s. 105 ff.

³ Rosén 1968, s. 24; Magnusson Staaf 2016, s. 20 ff.

⁴ Rosén 1968, s. 29 ff.

⁵ C.G. Weibull 1910–11; G. Johannesson 1947 och dens. 1984; M. Schwarz Lausten 1987 och dens. 1999.

⁶ Närmare härom i Schalling 1936, s. 190 ff.

⁷ För det följande, se C.G. Weibull 1910–11, s. 9 ff.; Schalling 1936, s. 367 ff.; Barnekow 1946, s. 38 ff. En utgåva av två av domkapitlets bevarade jordeböcker, från 1570 respektive 1650, med inledning, textedition, kommentarer och ortnamnsregister är under publicering av Göte Paulsson & Sten Skansjö i skriftserien Skånsk senmedeltid och renässans.

⁸ Närmare härom i M. Karlsson 2015, s. 243 ff.

⁹ För sammanräkningar och statistik gällande decimanterna i Skåne vid 1600-talets mitt, se J.A. Fridericia 1889–90, särskilt s. 499 ff. och Tabell 1. Det primära källmaterialet är numera publicerat i *Decimantboken 1651* (2001).

¹⁰ Donationsbrevet av den 19 december 1666 finns i original i Lunds universitets arkiv; det citeras här efter en otryckt transkription av arkivarie Bengt Werner, Universitetsarkivet/Arkivcentrum Syd.

¹¹ Lunds universitets arkiv: Kansliet 1666–1930/31, Volym 1:2; C.G. Weibull 1910/11, s. 202.

¹² Ahnfelt 1859, s. 6.

¹³ M. Weibull 1868, s. 23; s. 38 f.

¹⁴ Rosén 1968, s. 33.

¹⁵ Helmer 1989, s. 17 ff.; dens. 1993, s. 18 ff. Uppgiften återkommer hos G.Larsson 1992, s. 22, och Fehrman, Westling & Blomqvist anger likaså utan diskussion att gåvan bestod av samtliga Lunds domkapitels gods: »till antalet 925 hemman» (2004). Senast har Magnusson Staaf (2016, s. 24) noterat »att Lunds universitet skulle få inkomster från över 900 gårdar».

¹⁶ Om man utgår från tabellen över godsbeståndet 1650 kan man ana att siffran 925 kan ha räknats fram (av Ahnfelt 1859?) genom en summering av prelaturernas gods, prebendegodset, mensalgodset och altargodset, vilket 1650 skulle ge summan 926 gårdar (se tabell). I den odaterade jordeboken i Lunds universitets arkiv redovisas inte kommungodset, inte heller hospitalgodset, medan domkyrkans båda parter är registrerade. Erik Schalling anger utan argumentering eller källhänvisningar att domkyrkans underhållsgods inte tillhörde donationen av domkapitelgods 1666 (Schalling 1936, s. 368).

¹⁷ Schalling 1936, s. 367 f.; Rosén 1968, s. 33 f.

¹⁸ Barnekow 1946, s. 38; Pleijel 1946, s. 109 ff.; Rosén 1968, s. 47.

¹⁹ Rosén 1968, s. 64 ff.; s. 67 ff.

²⁰ Schalling 1936, s. 369.

²¹ Pleijel 1946, s. 111 f.

Källor och litteratur

Otryckta källor

Landsarkivet i Lund (LLA)

Domkapitlets i Lund arkiv

G VI:7: Lunde Capitels Jordebog 1650

Lunds universitets arkiv

Räntekammarens och kontorets arkiv 1666–1964

Volym I 1: 1b Donationsbrev för Lunds universitet 19 december 1666 (Otryckt transkription efter originalet av Bengt Werner)

Kansliet 1666–1930/31: »Documenter om oeconomie och medelsaker»

Volym 1:2: Jordebok u.å.

Tryckta källor

Decimantboken 1651 för Skåne, Blekinge och Bornholm, utg. av Sten Skansjö & Birgitta Tuvestrand, Skånsk senmedeltid och renässans 21, Lund 2007

Litteratur

Ahnfelt, P.G., *Lunds universitets historia*, Första delen. Stockholm 1859

Barnekow, Kjell, »Lunds domkyrkas historia 1536–1680», *Lunds domkyrkas historia 1145–1945: II 1535–1945*, utg. av Ernst Newman, Stockholm & Lund 1946

Fehrman, Carl, Håkan Westling & Göran Blomqvist, *Lärdomens Lund. Lunds universitets historia 1666–2004*, Lund 2004

Fridericia, J.A., »Historisk-statistiske Undersøgelser over Danmarks Landboforhold i det 17de Aarhundrede», *Historisk Tidsskrift* 6.r II, 1889–90

Helmer, Karin, »Lunds universitets jordegendomar under 300 år. De 1200 gårdarna – vad blev det av dem?», *Ale* 1989: 1

Helmer, Karin, *Arrendatorer och professorer. Lunds universitets jordegendomar under 325 år*, Lund 1993

Johannesson, Gösta, *Den skånska kyrkan och reformationen*, Skånsk senmedeltid och renässans 1, Lund 1946

Johannesson, Gösta, »Från konvent till kronolän», *Skånska kloster*, Skånes Hembygdsförbunds årsbok 1987/88, red. Erik Cinthio, Lund 1989

Karlsson, Mattias, *Konstruktionen av det heliga. Altarna i det medeltida Lunds stift*, Skånsk senmedeltid och renässans 23, Lund 2015

Larsson, Göran, »Domkyrkan och Universitetet», *Ale* 1992:1

Lausten, Martin Schwarz, *Reformationen i Danmark*, Köpenhamn 1987

Lausten, Martin Schwarz, »Reformationen i Skånelanden», *Sveriges kyrkohistoria* 3.

Reformationstid, utg. av Åke André, Stockholm 1999

Magnusson Staaf, Björn, »Stormaktstidens universitet 1666–1718», *Lunds universitet under 350 år – historia och historier*, red. Björn Magnusson Staaf, Fredrik Tersmeden & Petra Francke, Lund 2016

Pleijel, Hilding, »Lunds domkyrkas historia 1680–1811», *Lunds domkyrkas historia 1145–1945*, del II, utg. av Ernst Newman, Lund 1946

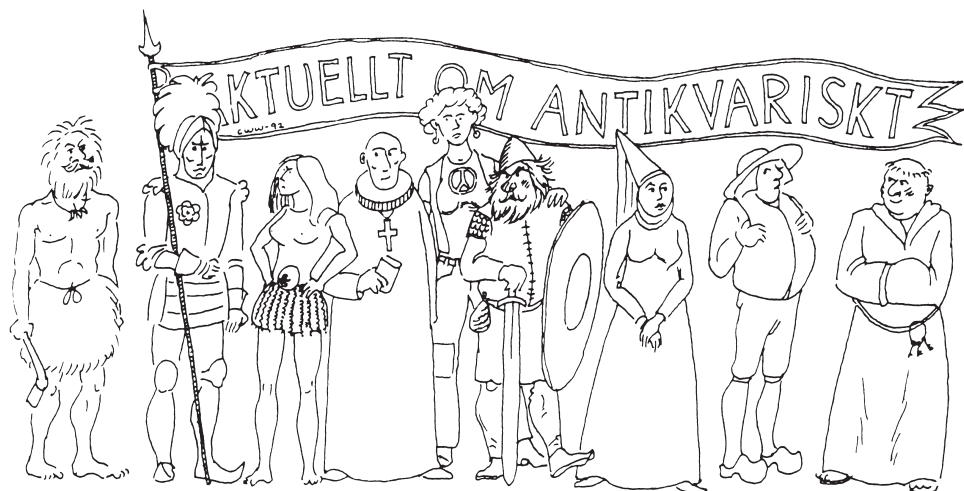
Rosén, Jerker, *Lunds universitets historia I. 1668–1709*, Lund 1968

Sanders, Hanne, *Efter Roskildefreden 1658. Skånelandskapen och Sverige i krig och fred*, Centrum för Danmarksstudier 17, Göteborg & Stockholm 2008

Schalling, Erik, *Kyrkogodset i Skåne, Halland och Blekinge under dansk tid. Rättshistorisk utredning på offentligt uppdrag verkställd*, Stockholm 1936

Webull, Carl Gustaf, »Bidrag till Lunds domkapitels och dess arkivs historia efter reformationen», *Historisk tidskrift för Skåneland*, Band IV, Lund 1910–11

Weibull, Martin, *Lunds universitets historia*, Lund 1868

Biskopen och korståget 1206 – Om krig, kolonisation och Guds man i Norden

Jonathan Lindström

Norstedts, Stockholm 2015

Denna bok handlar mycket om Öland och Estland, fyrtio familjer från byar på norra Öland som i samband med ett korståg 1206 »övertalades» att flytta till Ormsö utanför Estland. Den ger också en inblick i de dominerande nordiska kunga- och stormannaätterna under medeltiden. Bokens huvudperson är Andreas Sunesen, nordöstra Skånes meste medeltidskändis, ärkebiskopen som drog sig tillbaka till Ivö, då han av hälsoskäl inte längre kunde ägna sig åt storpolitik.

Andreas Sunesen var kusinbarn till sin föregångare, ärkebiskop Absalon. Båda tillhörde »Den Hvide Klan», Hvide-ätten, mäktigare än tidens kungaätter. Absalons kusin Stig Tokesen var gift med en syster till Valdemar den store. Andreas Sunesens brorsdotter Benedikta var gift med den svenske kungen Sverker den yngre.

Andreas Sunesen hade studerat teologi och

juridik vid universiteten i Paris, Bologna och Oxford. Han hade också undervisat i Paris, där universitetets skyddshelgon hette Sankta Ursula – något som enligt Jonathan Lindström, bokens författare, får ses som ett viktigt skäl till att källan och kyrkan på Ivö är helgade till just henne.

Första halvan av boken handlar om Andreas barndom och uppväxt, hans studietid utomlands, karriären som danske kungens kansler och slutligen ärkebiskop i Lund. Bokens andra del skildrar omständigheterna kring korståget och kolonisationen av Ormsö.

Avslutningsvis skildras omständigheterna kring varför Andreas Sunesen avgick som ärkebiskop. Ett illa läkt benbrott har spelat in, kanske också någon form av reumatisk värk, men inget tyder på att det skulle ha varit spetälska, något som har uppgivits i senare myter. Och valet av just Ivö: Här fanns ett släktgods, skyddat men inte isolerat. De omgivande vattenvägarna utgjorde också transportleder från Hvideättens egendomar i norra Skåne ner till kusten.

T.v. Ärkebiskop Andreas blykista 1923, då hans grav öppnades. T.h. Resterna av Andreas ärkebiskopsdräkt som återfanns i graven. Humeralet eller halslinet är dekorerat med en guldtrådsstickad akantusranka.

T.v. Mitran var tillverkad i sidentaft och hade band vävda med förgyllda silvertrådar och silke. T.h. I kistan återfanns även ett par handskar med broderade rundlar i svartbrunt siden på ryggsidan.

Jonathan Lindström är arkeolog i Stockholm. Han är också ättling till svenskarna på Ormsö, en anledning till varför han intresserade sig för korståget 1206 och Andreas Sunesens engagemang i det.

Boken innehåller inga fotnoter med exakta

källhänvisningar. Dessa har istället samlats i 30 sidor kommentarer följda av 17 sidor referenser – personlig kommunikation, otryckta och tryckta källor samt litteratur. Boken är trevligt skriven med ett intressant innehåll. Den kan rekommenderas.

Bodil E.B. Persson
Fil. dr

DE SKÅNSKA LANDSKAPENS HISTORISKA OCH ARKEOLOGISKA FÖRENING bildades 1866. Föreningen är en samlingspunkt för en historiskt och arkeologiskt intresserad allmänhet.

Föreningen har utgivit Samlingar till Skånes historia, fornkunskap och beskrifning (1868–1873), Samlingar utgifna för De skånska landskapens historiska och arkeologiska förening (1874–1880), Skånska samlingar (1894–1897) samt Historisk tidskrift för Skåneland (1901–1921).

1961 började föreningen utge ALE, Historisk tidskrift för Skåneland. Första året utkom ett häfte och 1962–1976 tre häften årligen. Fr.o.m. 1977 utkommer fyra häften årligen. 1990 inträdde landsarkivet i Lund som medutgivare.

Brev och manus till redaktionen adresseras till universitetslektor Gert Jeppsson, Vapenkroken 38, 226 47 Lund. E-post: gert_jeppsson@hotmail.com

E-post: info@tidskriftenale.nu

Hemsida: <http://tidskriftenale.kultursupport.se>

Medlem i föreningen erhåller tidskriften kostnadsfritt.

Årsavgiften för 2016, 250 kronor, kan insättas på plusgirokonto nr 24 68 31-2, De skånska landskapens historiska och arkeologiska förening.

Frågor rörande medlemskap, adressändring m.m.

Elisabeth Reuterswärd 046-30 44 10, elisabeth.reutersward@gmail.com

Äldre häften av tidigare utgivna tidskrifter kan beställas på Landsarkivet, Box 2016, 220 02 Lund eller hos redaktören. Pris 60 kr per häfte.

EFTERTRYCK, helt eller delvis, medges endast efter redaktionens särskilda tillstånd.

Föreningens styrelse:

Fil.dr Bengt Söderberg, Lund, ordf.

Universitetslektor Björn Magnusson
Staaf, Lund, v.ordf.

Fil.dr Bodil Persson, Lund, sekr.

VD Anders Persson, Lund, v.sekr.

Fil.dr Elisabeth Reuterswärd, Lund,
skattmästare

Universitetslektor Gert Jeppsson, Lund,
redaktör

Fil.dr Kerstin Arcadius, Malmö

Professor Lars Berggren, Lund

Fil.dr Solveig Fagerlund, Viken

Professor Tomas Germundsson, Lund

Antikvarie Mikael Henriksson, Ronneby

Museichef Per Karsten, Lund

F. museichef Göran Larsson, Lund

Landsarkivarie Göran Kristiansson, Lund

Processledare Samuel Lindeborg,
Vessigebo

Fil.dr Johan Lundin, Malmö

Landsantikvarie Barbro Mellander,
Kristianstad

Kulturmiljödirektör Mats Riddersporre,
Malmö

Professor Sten Skansjö, Lund

Fil.dr Pablo Wiking-Faria, Varberg

Ale

Historisk tidskrift

FÖR SKÅNE, HALLAND OCH BLEKINGE
UTGES AV DE SKÅNSKA LANDSKAPENS HISTORISKA
OCH ARKEOLOGISKA FÖRENING
OCH LANDSARKIVET I LUND.

Innehåll

Lunds universitet 350 år

I

GÖRAN LARSSON

Kungshuset / Lundagårdshuset

2

GERT JEPPSSON

Lundagårdshusets ruiner under svensk-danska kriget 16644–1645

10

PER LAGERÅS

Från trädgård till grav: växterna i biskop Peder Winstrups kista

15

STEN SKANSJÖ

Lunds universitet och domkapitelgodsen

29

Aktuellt om antikvariskt

Biskopen och korståget 1206

39